
Sportaccommodaties

CATEGORIAAL ONDERZOEK WEDEROPBOUW 1940-1965

Marije de Korte

NOVEMBER 2005/ZEIST

In opdracht van het Projectteam Wederopbouw van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg

HOOFDSTUK 1 INLEIDING EN METHODIEK	03
1.1 Inleiding	03
1.2 Methodiek	04
HOOFDSTUK 2 VOORROORLOGSE ONTWIKKELING	09
2.1 De oorsprong van de moderne sport	09
2.2 Ideologische, maatschappelijke en bestuurlijke aspecten	11
2.3 Vooroorlogse sportaccommodaties	13
HOOFDSTUK 3 NAOORLOGSE ONTWIKKELING	19
3.1 Bestuurlijke en organisatorische achtergronden	19
3.2 Ideologische en sociaal-maatschappelijke aspecten	22
3.3 Naoorlogse sportaccommodaties	24
3.4 Ontwikkelingen na de wederopbouw	33
HOOFDSTUK 4 PRESELECTIE EN TOETSING	35
4.1 Bronnen	35
4.2 Selectiecriteria	35
4.3 Selectiemethode	36
4.4 Voorbeelden uit de preselectie	37
BIJLAGEN	41

Hoofdstuk 1 Inleiding en methodiek

1.1 INLEIDING

AANLEIDING EN CONTEXT

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) startte in 2001 een meerjarig onderzoeksproject dat ten doel had een landelijk referentiekader voor het gebouwde erfgoed uit de wederopbouwperiode (1940-1965) te verkrijgen. Eén van de onderdelen van dit project is een reeks categoriale studies, waaraan tot eind 2004 wordt gewerkt. Dit is het vierde rapport in die serie: het eerste rapport (dat de scholenbouw als onderwerp had) verscheen in januari 2003, gevolgd door het kerkenrapport en het raadhuisrapport. Omdat veel informatie over de naoorlogse architectuur is vastgelegd in boeken, tijdschriften en archieven, heeft de RDMZ in afwijking van het Monumenten Inventarisatie Project (1850-1940), waarbij de gebouwde omgeving gebiedsgewijs per gemeente werd geïnventariseerd, gekozen voor een aanpak waarbij de objecten allereerst per categorie worden bestudeerd op basis van de literatuur en tijdschriftartikelen. De volgorde waarin de categorieën worden onderzocht, is onder andere afhankelijk gesteld van actuele ontwikkelingen, de mate van bedreiging en de importantie of representativiteit van de gebouwcategorie voor de wederopbouwperiode. De resultaten van alle categoriale studies worden uiteindelijk voorgelegd aan provincies, gemeenten en vakorganisaties, zodat lacunes in het overzicht kunnen worden aangevuld. Na afronding van de categoriale inventarisatie-onderzoeken zal de RDMZ overgaan tot de vervolgfase van selectie en bescherming van het vroeg-naoorlogse erfgoed. Hiervoor dient het beleidskader nog te worden vastgesteld.

PROCES EN BETROKKENEN

Het onderzoek naar sportaccommodaties is uitgevoerd door architectuurhistorica Marije de Korte, die als interne onderzoeker is verbonden aan het Projectteam Wederopbouw van de RDMZ.

Zoals vastgelegd in de onderzoeksnota *Richtlijnen Categorieaal Onderzoek Wederopbouwobjecten 1940-1965* (RDMZ, 26 juni 2001), is voor het categoriaal onderzoek naar de sportaccommodaties een begeleidingscommissie ingesteld. Naast inhoudelijke aanvullingen op de ontwikkelingsschets hebben de leden van deze commissie op basis van categoriespecifieke selectiecriteria (bijlage 3) belangrijk bijgedragen aan de totstandkoming van de preselectie van meest behoudenswaardige sportaccommodaties uit de periode 1940-1965. In de begeleidingscommissie hebben de volgende personen met kennis op het gebied van de bouw en architectuur van, en beleidsmatige aspecten omtrent (naoorlogse) sportaccommodaties, zitting genomen:

- Dhr. Ed Nozeman (directie-adviseur ING Real Estate Development en bijzonder hoogleraar vastgoedontwikkeling Rijksuniversiteit Groningen)
- Dhr. Albert Roelsma (beleidsadviseur Ruimtelijke Voorzieningen en Milieuzaken NOC*NSF)
- Dhr. Theo Stevens (bijzonder hoogleraar sportgeschiedenis Vrije Universiteit Amsterdam)
- Dhr. Tijs Tummers (freelance architectuurhistoricus)

De begeleidingscommissie staat onder voorzitterschap van Anita Blom, die als projectcoördinator is verbonden aan het projectteam Wederopbouw. Gedurende de looptijd van het onderzoek naar sportaccommodaties is de begeleidingscommissie 2 keer bijeen gekomen: na de totstandkoming van de conceptversie van het rapport (waarbij tevens inhoudelijk van gedachten is gewisseld over het onderwerp, de Wederopbouw Databank is gedemonstreerd, en de selectiecriteria voor preselectie zijn besproken), en bij de bespreking van de tweede versie aan het einde van het onderzoek.

LEESWIJZER

Het rapport is als volgt opgebouwd: in de inleiding wordt de RDMZ-methodiek voor het categoriaal onderzoek in hoofdlijnen beschreven en nader uitgewerkt aan de hand van het onderzoek naar sportaccommodaties. Het tweede en derde hoofdstuk van dit rapport vormen het inhoudelijke referentiekader van het onderzoek. De geraadpleegde publicaties en de algemene artikelen uit de vakbladen zijn bewerkt tot twee beschouwende hoofdstukken: een chronologische opgezette inleiding over de ontwikkeling van de sportaccommodatie tot 1940 (hoofdstuk 2) en een thematisch gestructureerd verhaal over de ontwikkeling tussen 1940 en 1965 (hoofdstuk 3). Beide hoofdstukken schetsen het bredere kader waarbinnen de afzonderlijke sportaccommodaties uit de groslijst geplaatst en begrepen kunnen worden.

Hoofdstuk 4 bevat de toelichting op de preselectie van de belangrijkste sportaccommodaties en de gedeeltelijke toetsing van deze selectiemethode in het veld. Dit hoofdstuk is geïllustreerd met representatieve voorbeelden. In bijlage 4 is een complete lijst van ingevoerde en gepreselecteerde sportaccommodaties opgenomen.

1.2 METHODIEK

De methodiek voor het onderzoek naar objecten van diverse categorieën gebouwen uit de wederopbouwperiode is vastgelegd en beschreven in de reeds eerder genoemde nota *Richtlijnen Categoriaal Onderzoek Wederopbouwobjecten 1940-1965*, die voort zijn gekomen uit het in 1999 opgestelde *Plan van Aanpak Wederopbouw 1940-1965 RDMZ*. Naar aanleiding van de pilotstudies naar scholen, raadhuisen en kerken is de methodiek in maart 2003 aangepast. Deze methode is op hoofdlijnen gevolgd bij het onderzoek waarvan dit rapport de weerslag vormt. In het navolgende wordt de in de nota beschreven methodiek nader toegelicht.

DOELSTELLING

Het onderzoek dat de RDMZ verricht naar de gebouwde omgeving uit de wederopbouwperiode, heeft een vierledig doel:

- Het verkrijgen van een landelijk en representatief overzicht van objecten uit de wederopbouwperiode dat toegankelijk is voor RDMZ-medewerkers en een aantal geselecteerde externe gebruikers
- Het leggen van een basis voor een wetenschappelijk verantwoord, centraal geleid en uitgevoerd selectie-, registratie- en beschermingsbeleid (na 2004)
- Het vergroten en verbreden van draagvlak door het verspreiden van kennis
- Het stimuleren en bevorderen van beleidsbeïnvloeding en alliantievorming vanuit cultuurhistorisch perspectief

Voor het onderzoek naar de categorie sportaccommodaties is niet gestreefd naar een landelijk dekkend en uitputtend overzicht. Het uitgangspunt is om aan de hand van de algemene en objectgerichte literatuur een representatief beeld te vormen van de in de wederopbouwperiode totstandgekomen openbare sportvoorzieningen.

AFBAKENING

In het *Plan van Aanpak* uit 1999 wordt de volgende definitie voor de term *Wederopbouw* gegeven: 'Het erfgoed van de Wederopbouw omvat de resultaten van (steden)bouwkunst, landinrichting, interieurarchitectuur en monumentale sculptuur uit de periode 1940-1965'.

Voor het objectgerichte onderzoek is in de nota onderscheid gemaakt in elf hoofdcategorieën, die op hun beurt zijn onderverdeeld in subcategorieën. Deze hoofdcategorieën zijn gebaseerd op de verdeling zoals gehanteerd in de *Geïllustreerde Beschrijvingen*.

Onderhavig onderzoek heeft uitsluitend betrekking op de subcategorie *Sport en recreatie* van de hoofdcategorie *Sport, recreatie, horeca*. Binnen het onderzoeksterrein vallen de in de periode 1940-1965 in zijn totaliteit nieuwgebouwde, of in genoemde periode ontworpen, maar later uitgevoerde sportvoorzieningen. Het gaat daarbij om openbare en grotendeels zelfstandige sportaccommodaties of -complexen met een -deels- sportieve inslag, zoals bijvoorbeeld het Bio-vakantieoord in Arnhem, waar de sportieve functie niet de voornaamste is, maar wel een belangrijk deel uitmaakt van het complex. Louter recreatieve voorzieningen zoals bijvoorbeeld speeltuinen of speelplaatsen vallen derhalve buiten het onderzoeksterrein. Deze studie richt zich op openbare sportaccommodaties als sportparken, zwembaden en sporthallen. Als uitzondering gelden de voorzieningen voor studenten; deze zijn ondanks dat deze over het algemeen niet openbaar zijn, wel in de inventarisatie meegenomen.

Met 'grotendeels zelfstandige sportaccommodaties' wordt aangeduid dat sportvoorzieningen die als ondergeschikt deel van een gebouwencomplex werden ontworpen, buiten deze studie vallen. Een duidelijk voorbeeld hiervan zijn de sport- en gymzalen die aan of bij een school werden

gebouwd. Deze worden niet de inventarisatie van dit categoriale onderzoek meegenomen, evenals de Academies voor Lichamelijke Opvoeding (ALO's), waarvoor de door architect R. Bleeker aan de Amsterdamse Willinkbaan gebouwde sportacademie als voorbeeld kan dienen.

Gekozen is voor de term 'sportaccommodaties' in plaats van 'sportcomplexen', om ook zelfstandige, monofunctionele sportgebouwen in het onderzoek te betrekken. In totaal zijn 19 objecten geïdentificeerd met de functie 'zwembad'. Deze zouden in het geval van een onderzoek naar 'sportcomplexen' - in de definitie van een gelegenheid waar meer dan één bepaalde sport kan worden beoefend - als zelfstandige sportvoorziening buiten het onderzoeksgebied vallen.

WERKWIJZE

De onderzoeksnota onderscheidt de navolgende gefaseerde werkwijze:

(LITERATUUR-)ONDERZOEK

'De eerste fase bestaat uit het bestuderen van algemene en categoriespecifieke literatuur uit en over de wederopbouwperiode, alsmede artikelen in algemene en categoriespecifieke vaktijdschriften uit de wederopbouwperiode. Met deze insteek gaat de RDMZ uit van de veronderstelling dat bijna alle landelijk belangwekkende objecten in de genoemde literatuur vermeld zijn.'

In tegenstelling tot de overvloedige algemene literatuur over de wederopbouw, bestaan er nauwelijks handboeken die specifiek over naoorlogse sportaccommodaties handelen. Daarom is veel gebruik gemaakt van bronnenmateriaal uit de wederopbouwperiode zelf, zoals het proefschrift van C.G.M. Miermans, *Voetbal in Nederland. Een onderzoek naar de maatschappelijke en sportieve aspecten* uit 1955, de door de VNG uitgegeven richtlijn *Sporthallen* uit 1958 en de in 1967 verschenen publicatie *Sportgebouwen. Ontwerp en inrichting*, van het Houtvoorlichtingsinstituut. Voor het vooroorlogse ontwikkelingsverhaal is met name gebruikt gemaakt van het artikel van M. Kuipers in *De Architect* uit 1993, en de publicatie van R. Stokvis, *Strijd over sport. Organisatorische en ideologische ontwikkelingen* uit 1979.

De meeste relevante literatuur is afkomstig uit de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, die de bibliotheek van het NOC*NSF beheert. Daarnaast is literatuurstudie verricht in de bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist en de bibliotheek van de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, en is cijfermateriaal van het CBS gebruikt. In de vaktijdschriften uit de periode 1940 - 1965 wordt de bouw van sportaccommodaties over het algemeen vrij summier besproken. Van de algemene vaktijdschriften zijn alle nummers uit de periode 1940-1965 doorgenomen van de bladen *Bouw*, *Bouwkundig Weekblad*, *Forum*, *Katholiek Bouwblad*, *Wonen (TABK)* en *Publieke Werken*. Verder is het tijdschrift *Technisch Bulletin* (een uitgave van de afdeling Sportaccommodaties van de NSF) geraadpleegd.

Het complete literatuuroverzicht is opgenomen in bijlage 1 van dit rapport.

ONTWIKKELINGSSCHETS EN DATABANK

Zoals beschreven in het *Plan van Aanpak* wordt per categoriale studie een algemene inhoudelijke schets over de ontwikkeling van het onderzochte bouwtype samengesteld, en worden de uit de vakbladen verkregen relevante tekstuele objectgegevens ingevoerd in de speciaal voor dat doel gebouwde digitale *Wederopbouw Databank* (WOP). In de databank wordt, naast identificatiegegevens, ook informatie opgenomen over onder andere ambachtslieden, bouwactiviteiten en -jaren, oorspronkelijke en huidige functie en eventuele monumentale kunstwerken. Ook worden in de databank de geraadpleegde bronnen vermeld, die in de meeste gevallen verwijzen naar de tijdschriftartikelen. Per categoriale studie zijn uit de eerder genoemde vakbladen de jaargangen 1940-1965 doorgenomen, waarbij voor onderhavig onderzoek alle artikelen over sportaccommodaties werden gekopieerd en op alfabetische volgorde van plaatsnaam zijn gebundeld in mappen. Het totaal aan de uit de tijdschriften verkregen en in de *Wederopbouw Databank* ingevoerde objecten vormt de zogenaamde groslijst. Voor de categorie sportaccommodaties bestaat deze uit 86 objecten. Hieruit is in nauwe samenwerking met de begeleidingscommissie een preselectie van meest behoudenswaardige sportaccommodaties gevormd. Een nadere toelichting op de structuur, werking en inhoud van de databank is opgenomen in bijlage 5.

(PRE-)SELECTIE

Tegen de achtergrond van de hierboven genoemde groslijst en de inhoudelijke schets over de ontwikkeling van de sportaccommodatie in Nederland, zijn de landelijke selectiecriteria op basis van die voor het MIP/MSP (1850-1940) opnieuw geformuleerd en toegespitst op de naoorlogse sportaccommodaties (zie hoofdstuk 4 en bijlage 3). Samen met de begeleidingscommissie is aan de hand van deze selectiecriteria een preselectie van meest behoudenswaardige objecten of complexen gemaakt, die momenteel bestaat uit 24 sportaccommodaties.

AFBEELDING 1.1

VELDWERK

VELDWERK

Mede op basis van de ervaringen uit de pilotstudies, is besloten voorlopig af te zien van het in het Plan van Aanpak beschreven onderdeel veldwerk, met name vanwege de thans beschikbare tijd. Actualisering van de preselectie door veldwerk kan op korte termijn achterhaald zijn en zal derhalve beter plaatsvinden kort voor het moment waarop de resultaten worden voorgelegd aan provincies, gemeenten en steunpunten. Wel zijn voor deze studie in de zomer van 2004 een aantal sportaccommodaties in het veld bezocht, om de informatie uit de literatuur te toetsen aan de realiteit in situ (afbeelding 1.1). De inzichten van het bureauwerk zijn zo - in beperkte mate - geconfronteerd met de huidige situatie. Daarbij is onder andere gelet op de veranderingen aan de gebouwen en complexen sinds de oplevering (gaafheid), alsmede de stedenbouwkundige context, die vaak onderbelicht blijft in de literatuur.

RAPPORTAGE

In het *Plan van Aanpak* is vastgelegd dat in de laatste fase van het onderzoek alle resultaten worden samengebracht in een eindrapportage. De opzet, structuur en format van dit rapport is voor alle categoriale studies identiek en bestaat achtereenvolgens uit een methodische inleiding met afbakening van de onderzochte categorie, inleidingen over de ontwikkeling van het bouwtype voor en tijdens de wederopbouwperiode, een inventarisatie van objecten in een databank (groslijst) en een overzicht van meest behoudenswaardige gebouwen of complexen (preselectie).

De complete inventarisatie is te raadplegen in de digitale Wederopbouw Databank van de RDMZ en maakt in papieren vorm geen onderdeel uit van dit rapport. Wel is een lijst van de ingevoerde sportaccommodaties in bijlage 4 opgenomen. De voorgeselecteerde, meest behoudenswaardige sportaccommodaties zijn hier gemarkeerd. Deze lijst heeft nadrukkelijk géén juridische status. De preselectie is veeleer een overzicht van karakteristieke en meest behoudenswaardige toonbeelden van sportaccommodaties uit de periode 1940-1965 op basis van bureauonderzoek en beperkt veldwerk, en geldt als basis voor vervolgonderzoek, waardering en selectie. In samenwerking met decentrale instanties zal een en ander op termijn moeten leiden tot bijstelling en aanvulling van de hier in samenwerking met de begeleidingscommissie gemaakte preselectie en in de toekomst tot een selectie van potentiële rijksmonumenten.

Hoofdstuk 2 Vooroorlogse ontwikkeling

2.1 DE OORSPRONG VAN DE MODERNE SPORT

De term 'sport' vindt zijn oorsprong in het Latijnse werkwoord 'disportare'. In de betekenis van ontspanning en vermaak werd de term in de loop der eeuwen overgenomen in andere talen. In het Frans werd 'desporter' gebruikt als aanduiding voor een tijdverdrijf, gekarakteriseerd door scherts, plezier en spel, en ook de Engelse term 'to disport', die in de dertiende eeuw zijn intrede deed, duidde op dergelijke activiteiten. De afkorting 'sport' dateert uit de zestiende eeuw. In Groot-Brittannië werd met deze term naast het onbezorgde en ongeorganiseerde (lokale) vermaak, ook de Engelse *way of living* bedoeld.¹

De moderne vorm van sportbeoefening ontstond in de negentiende eeuw. Deze kenmerkte zich door een bovenlokaal georganiseerd karakter en reglementering, de aanwezigheid van een arbiter en een competitief, prestatiegericht element.² Vóór de negentiende eeuw werden slechts van militaire oefening afgeleide sporten als paardrijden en schermen op grotere schaal georganiseerd en gereglementeerd. De opkomst en (inter-)nationale verspreiding van de verschillende soorten moderne sport kan worden gerelateerd aan politieke en economische ontwikkelingen. De eerste wereldwijde verspreiding van de moderne gereglementeerde sporten kwam uit Groot-Brittannië³ waar vandaan vanaf halverwege de negentiende eeuw met name balsporten als voetbal, tennis, rugby en hockey internationaal verspreid werden. Dit was het tijdvak waarin de industriële revolutie Groot-Brittannië een belangrijke positie in de wereldeconomie bracht en het land daarnaast over vele belangrijke - overzeese - militaire en koloniale handelscontacten beschikte. Door de meer bereisde jongere leden van de nieuwe, industriële elite werden moderne, gereglementeerde Engelse sporten als voetbal, tennis, cricket en atletiek in Nederland geïntroduceerd⁴ en vrijwel ongewijzigd overgenomen.⁵ Een en ander bevestigt dat de verspreiding en

¹ Miermans, 1955, p. 27.

² Vos, Ph., 'Mondialisering van de sport', op: www.histocasa.nl.

³ Nederhorst 1956, p. 5-7.

⁴ Hierbij kan de naam worden genoemd van Pim Mulier, die in 1879 op veertienjarige leeftijd de 'Haarlemsche Football Club' (HFC) oprichtte, hiertoe geïnspireerd door een bezoek aan zijn op dat moment in een Engelse kostschool verblijvende broer. Mulier hield zich gedurende langere tijd bezig met de reglementering en invoering van diverse Engelse sporten in Nederland.

⁵ Stokvis 1979, p. 40-60.

populariteit van de sporten samenhangt met internationale machtsverhoudingen.

Ook de Olympische Spelen, die voor het eerst werden gehouden in 776 v. Chr. in het Griekse Olympia, zijn van invloed geweest op de ontwikkeling en verspreiding van de moderne sport. Aan het eind van de negentiende eeuw kwam de Fransman Pierre de Coubertin (1863-1937) op het idee om de in 393 voor het laatst gehouden Spelen nieuw leven in te blazen.⁶ Voortkomend uit het in 1894 door De Coubertin georganiseerde Olympisch Congres kon twee jaar later de gemoderniseerde versie van de Olympische Spelen in Athene worden geopend.⁷ Hiertoe richtte De Coubertin de Olympische Beweging op, waar de Spelen onderdeel van uitmaakten. De Olympische Beweging bestond, en bestaat nog altijd, uit het Internationaal Olympisch Comité (IOC), de nationale Olympische comités, de daarbij aangesloten nationale sportorganisaties, sportverenigingen en iedereen die daarbinnen - al dan niet sportief - actief was. De Olympische Beweging werd zo een zeer grootschalige organisatie, met miljoenen leden wereldwijd. Naast de sportieve factor maakte de educatieve en culturele factor belangrijk deel uit van het door de Olympische Beweging nagestreefde *Olympisme*: door sport te vermengen met cultuur en educatie zouden de beoefenaars meer plezier aan inspanning kunnen beleven. De voorbeeldfunctie van de Spelen zou met name jongeren meer respect voor universele ethische waarden moeten bijbrengen om bij te dragen aan menselijke waardigheid in een vreedzame wereld, waarin zaken als discriminatie en onderdrukking tot het verleden zouden moeten gaan behoren. Vanuit het streven naar wederzijds begrip, solidariteit en fairplay, werd de spreuk 'meedoen is belangrijker dan winnen' het motto van de Spelen.⁸

De sporten die op de eerste moderne Olympische Spelen werden beoefend waren deels historisch bepaald. Daarbij werden de al te brute onderdelen, waarbij in de Oudheid zonder uitzondering doden vielen, zoals het wagenrennen, uit het programma geschrapt. In 1896 bestonden er negen disciplines: atletiek, schermen, zeilen, zwemmen, ruitersport, gymnastiek, schieten, roeien, wielrennen en tennis. In de loop der jaren werden de spelregels van oudere disciplines dusdanig aangepast dat deze binnen het gedachtegoed van de nieuwe Olympische gedachte gingen passen.⁹ Daarnaast kregen in de loop der jaren andere en nieuwe sporten de Olympische status, waarbij de internationale ontwikkelingen in de sportwereld werden gevolgd.

⁶ De Olympiade eindigde onder het bewind van keizer Theodosius I, die in de vierde eeuw v. Chr. een edict uitvaardigde dat alle heidense cultusplaatsen verbood. Over het precieze jaar waarin de Spelen werden afgeschaft, bestaat discussie. Mededeling Th. Stevens, november 2004.

⁷ Het vierjaarlijks terugkerend zomerse evenement werd in 1924 uitgebreid met de Olympische Winterspelen.

⁸ Buikema 2004, p. 29-30.

⁹ Dit was onder andere het geval bij de voorheen nogal ruwe worstelsport.

Dat Duitsland in de periode vanaf het begin van de twintigste eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog de bepalende rol van Groot-Brittannië overnam, leidde ertoe dat het accent in de sportwereld verschoof naar sporten als turnen en gymnastiek.¹⁰ Deze pasten binnen de nationale ideologieën en werden als heilzamer beschouwd dan de in Groot-Brittannië zo populaire balsporten. Met name voor de opvoeding van de jeugd werd gymnastiek als doeltreffend beschouwd.

Vanuit de VS werden in hetzelfde tijdvak alternatieve sporten als honkbal, volleybal en basketbal verspreid, in eerste instantie met name in de onder invloed van Amerika staande gebieden als de Filippijnen, Cuba en Midden-Amerika. Vanaf het Interbellum kregen deze ook grotere aanhang in Europa en de rest van de wereld. Andere Amerikaanse sporten, waaronder surfen, triatlon en beach-volleybal, werden van 1970 tot ongeveer 1990 wereldwijd verspreid, gevolgd door de met name uit Japan afkomstige Aziatische (vecht-)sporten.¹¹ Een selectie van deze nieuwe sporten kreeg uiteindelijk ook de Olympische status.

2.2 IDEOLOGISCHE, MAATSCHAPPELIJKE EN BESTUURLIJKE ASPECTEN

Georganiseerde ontspanning was vóór de negentiende eeuw voorbehouden aan de rijkere elite. Voor de lagere klassen in de samenleving lag de beoefening van sport niet binnen de mogelijkheden. Naast het feit dat de materiaalkosten vaak te hoog waren, ontbrak het de werkende klasse aan tijd om zich met dergelijke zaken bezig te houden.

De groeiende welvaart en het toenemend aantal uren beschikbaar voor vrije tijd, onder andere voortkomend uit de industriële revolutie die in Nederland na 1870 inzette, droeg in de negentiende eeuw bij aan de emancipatie van de sportbeoefening. Sport en openluchtrecreatie werd voor steeds grotere maatschappelijke groepen bereikbaar. De sterke verstedelijking en de (onder andere daaruit voortvloeiende) toenemende vervuiling maakten daarnaast dat de behoefte aan natuur en buitenlucht onder de bevolking sterk groeide.¹²

Gedurende de eerste twee decennia van de twintigste eeuw kwam de sport steeds meer onder invloed van de verzuiling te staan. Afgezien van de meer orthodox gelovigen, die bezwaren hadden tegen sport vanwege het feit dat de zondagsrust daar vaak voor onderbroken moest worden, werd de sportbeoefening binnen de meeste zuilen in meer of mindere mate met enthousiasme ontvangen. Gezocht werd naar manieren om deze binnen de eigen organisatie onder te brengen. Zo ontstonden christelijke en katholieke sportbonden, halverwege de jaren twintig gevolgd door de socialistische

¹⁰ Ook de opkomst van communistische regimes in de naoorlogse periode speelde hierin een rol van betekenis.

¹¹ Vos, Ph., 'Mondialisering van de sport', op: www.histocasa.nl.

¹² Kuipers, M., 'Sport-accommodaties van vorige generaties', in: *De Architect*, nr. 53, 1993, p. 10-19.

verenigingen, met de oprichting van de Nederlandse Arbeiderssportbond (NASB).¹³

De mobilisatie onder de bevolking maakte dat het aantal sportbeoefenaren gedurende de periode van de Eerste Wereldoorlog tijdelijk sterk terugliep. Onder de manschappen werd de actieve sportbeoefening tijdens de mobilisatiejaren (1914-1918) echter gestimuleerd, bij wijze van oefening en training. De voetbalsport nam in deze periode een bijzonder grote vlucht, onder andere vanwege het feit dat de Nederlandse Voetbal Bond (NVB) het leger structureel van materieel voorzag. Dat er in sommige garnizoensplaatsen met en tegen de burgerbevolking gevoetbald werd, leidde ertoe dat de voetbalsport onder bredere lagen van de bevolking werd verspreid.¹⁴ Een en ander had tot gevolg dat het aantal spelers ná de mobilisatietijd een grote vlucht nam, ook bij andere sporten dan voetbal: in 1920 was het aantal leden van een sportvereniging verdubbeld ten opzichte van de situatie in 1910.¹⁵ Dat na de mobilisatietijd ook andere takken van sport een steeds breder draagvlak onder de bevolking kregen, werd nog eens versterkt door de in 1919 onder minister Aalberse ingevoerde Arbeidswet.¹⁶ Voortkomend uit de verhoogde arbeidsproductiviteit, ten gevolge van de industrialisatie¹⁷, bracht de Arbeidswet onder andere een arbeidstijdverkorting tot de 8 ½-urige werkdag, met een vrije zaterdagmiddag en zondag.¹⁸ Dit bracht een grote omslag in het leven van de arbeider, die vanaf nu bijna 32% van zijn tijd zelf in kon vullen.¹⁹

Door de verbetering van de infrastructuur, onder andere door de uitbreiding van het spoorwegennet, de ontwikkeling van communicatiemiddelen en de opkomst van de (landelijke) media werd het daarnaast mogelijk het competitiegebied uit te breiden tot bovenlokaal en zelfs nationaal niveau.²⁰ Hoewel de eerste (vriendschappelijke) interlandvoetbalwedstrijd van Nederland in reeds 1905 werd gehouden tegen België, kwam de grote doorbraak van het (inter)nationale wedstrijdvoetbal pas vanaf 1919.²¹

¹³ Vos, Ph., 'Sport in Nederland tot 1920', op: www.histocasa.nl.

¹⁴ Met name de leden van de lagere klassen stichtten in deze perioden nieuwe sportverenigingen. Uit angst dat het voetbal zou verruwen en een ware volkssport zou worden, richtten enkele elitaire voetballers in 1922 de 'Nederlandse Corinthians' op, die zich ten doel stelden 'de amateurbeginselen bij de beoefening der voetbalsport hoog te houden onder de meer beschaafde kringen, die zich steeds meer aan de actieve deelname onttrekken'.

¹⁵ Vos, Ph., 'Sport in Nederland tot 1920', op: www.histocasa.nl.

¹⁶ In 1935 worden daarnaast nog diverse vakantieregelingen ingevoerd, gevolgd door de al in 1930 ontworpen maar pas in 1951 ten uitvoer gebrachte winkelsluitingswet.

¹⁷ Miermans 1955, p. 11.

¹⁸ Ibidem, p. 9.

¹⁹ Kloos, 1947, p. 35. Kloos stelt in 1947 dat de vrije tijd gemiddeld 31½ % van de tijdsduur omvat, ervan uitgaande dat aan werken 26,9% wordt besteed, slapen ongeveer 33,3% van de tijd in beslag neemt en er voor maaltijden (bij twee uur per dag) zo'n 8,3% wordt uitgetrokken.

²⁰ Vos, Ph., 'Mondialisering van de sport', op: www.histocasa.nl.

²¹ Tummers 1993, p. 15.

Het verschijnsel dat politieke partijen sport gebruiken als propagandamiddel om denkbeelden en ideologieën over te brengen aan de kiesgerechtigde bevolking, is van alle tijden. Een duidelijk voorbeeld hiervan vormden de Olympische Spelen die in 1936 in Berlijn werden georganiseerd; het waren de eerste Spelen die grootschalig en professioneel in de media werden verslagen. De indrukwekkende, onder andere door Leni Riefenstahl geschoten beelden van uitgestrekte velden waarop massa's in het wit geklede atleten synchroon oefeningen uitvoerden, onderstreepten de nationaal-socialistische overtuiging dat de kracht van het met een sterke gemeenschapszin doordrongen arische volk ongekend was. Sport werd gebruikt als middel om politieke ideologieën over te dragen²² en vormde in combinatie met de aan belang toenemende media een krachtig politiek propagandamiddel.²³

2.3 VOORoorlogse Sportaccommodaties

De popularisering en de democratisering van de sport leidde tot een groeiende behoefte aan accommodaties die specifiek voor de sportbeoefening werden ontworpen. Daarbij was in bepaalde takken van sport tijdens en direct na de Eerste Wereldoorlog een grote invloed van de overheid, en meer specifiek van het leger te onderkennen. Deze verminderde echter al gauw. Tijdens het Interbellum nam de betrokkenheid van de overheid bij de ontwikkeling van de sport in Nederland sterk af, en werd het initiatief door particuliere organisaties overgenomen.²⁴ Met name de oprichting van openbare zweminrichtingen was in de vooroorlogse periode in handen van het particulier initiatief. Uitzondering vormden de grotere publieke sportvoorzieningen die vanaf het eind van de jaren twintig werden gebouwd in het kader van de werkverschaffing. De crisisjaren na 1929 werden door veel gemeenten aangegrepen om grote gemeentelijke sportparken aan te leggen.²⁵ Voorbeelden hiervan zijn het Boschplan in het Amsterdamse Bosch (afbeelding 2.1) en het Zuiderpark in Den Haag (afbeelding 2.2).²⁶ In de volgende paragrafen worden per tak van sport de belangrijkste ontwikkelingen van de vooroorlogse sportaccommodaties behandeld.²⁷

AFBEELDING 2.1
HET AMSTERDAMSE BOSCHPLAN,
FOTO UIT 1935.

AFBEELDING 2.2
HET ZWEMBAD IN HET HAAGSE
ZUIDERPARK VAN GEMEENTE-
ARCHITECT D.C. VAN DER ZWART,
WERD GEOPEND IN 1925. FOTO
UIT 1965.

²² Voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog waren het met name de nationaal-socialisten hier dankbaar gebruik van maakten. Deze ontwikkeling zette zich voort na de Tweede Wereldoorlog. Met name de landen met een communistisch regime gebruikten sport als middel om de staatsideologieën te verspreiden.

²³ Provoost 2000, p. 9.

²⁴ Vos, Ph., 'Sport in Nederland tot 1920', op: www.histocasa.nl.

²⁵ Tummers 1993, p. 19.

²⁶ Kuipers, M., 'Sport-accommodaties van vorige generaties', in: *De Architect*, nr. 53, 1993, p. 10-19.

²⁷ Deze indeling is gebaseerd op die in het artikel van M. Kuipers, 'Sport-accommodaties van vorige generaties', in: *De Architect*, nr. 53, 1993, p. 10-19.

ACCOMMODATIES VOOR DE ZWEMSPORT

De eerste specifiek voor de zwemsport opgetrokken inrichtingen dateren uit de negentiende eeuw. Daarbij ging het met name om in natuurwater ‘aangelegde’ openluchtbaden. In eerste instantie bleven de voorzieningen beperkt tot afpalingen en steigers in (vesting-)grachten of afkadering van open water met houten schoten of kettingen. Later werden hier ook badhokjes en eventueel duiktorens aan toegevoegd. Het eerste echte algemene openluchtbad van Nederland werd in 1846 opgericht aan de Amsterdamse Westerdoksdijk (afbeelding 2.3) door voormalig KMA-zwemonderwijzer C.W. Ploenius. Deze vroegste zweminrichtingen waren met name gericht op instructie aan militairen en kinderen. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw werden ook vrouwen in de badcultuur betrokken.²⁸ Zuivering of verwarming van het water behoorde daarbij niet tot de mogelijkheden.²⁹

AFBEELDING 2.3
OPENLUCHTBAD AMSTERDAM,
WESTERDOXSDIJK, FOTO UIT
1893.

Het eerste overdekte zwembad van Nederland werd in 1883 in Den Haag geopend, in navolging van landen als Duitsland en Oostenrijk, waar de bouw van grootschalige overdekte bad- en zweminrichtingen al langere tijd gebruikelijk was. Dit Mauritsbad (afbeelding 2.4) kreeg navolging in onder andere het Heiligewegbad in Amsterdam (1896) en Stoop's bad in Overveen (1921).

AFBEELDING 2.4
ZWEMBAD MAURITSKADE, DEN
HAAG, GEBOUWD 1883.

²⁸ Dat de vrouwenafdeling streng gescheiden diende te worden van de mannensectie en dat het dragen van decante kleding verplicht was, werd voorgeschreven in de richtlijnen waarin ook bepalingen omtrent hygiëne en techniek waren opgenomen. Zie ook: Kuipers, M., ‘Sport-accommodaties van vorige generaties’, in: *De Architect*, nr. 53, 1993, p. 10-19.

²⁹ Kuipers, M., ‘Sport-accommodaties van vorige generaties’, in: *De Architect*, nr. 53, 1993, p. 10-19.

Tot en met het Interbellum werden vrijwel alle zweminrichtingen door particulier initiatief opgericht. De instelling van het Sportfonds in 1923 vormde daarin een belangrijke impuls. Dit spaarsysteem bood toekomstige gebruikers de mogelijkheid om aandelen in de zweminrichting te kopen. Deze kenmerkte zich door corporatieve exploitatie. De Sportfondsenbaden die zo vanaf 1929 konden worden opgericht, vormden een ware -door de overheid gestimuleerde- bouwhausse in de jaren dertig. Tussen 1933 en 1941 verdubbelde het totale aantal overdekte zwembaden vrijwel, tot 41 overdekte baden in heel Nederland. Bij deze overdekte baden, die vaak werden gecombineerd met badhuizen, was het stimuleren van de persoonlijke hygiëne een belangrijk uitgangspunt.³⁰ Het grootste deel van de vooroorlogse zweminrichtingen was echter onoverdekt, bevond zich in natuurwater en beschikte niet over een zuiveringsinstallatie.

Waar in de negentiende eeuw de techniek van de gegraven zweminrichtingen met waterzuiveringsinstallatie veelal modern kan worden genoemd, was de architectonische vormgeving van het bad in deze jaren voornamelijk klassiek. Vaak werden de antieke Thermen als voorbeeld genomen, zoals bijvoorbeeld in het Haagse Mauritsbad (afbeelding 2.4).

In de loop der jaren groeide de overtuiging dat ontspanning een belangrijk onderdeel van het zwembadbezoek moest zijn. Om lichtinval, lucht- en waterkwaliteit te optimaliseren diende zo weinig mogelijk overbodige decoratie in het ontwerp te worden opgenomen. De meeste van de 33 gegraven openluchtwembaden met gesloten circulatiesysteem die in 1940 in Nederland bestonden, werden gebouwd door aan het Nieuwe Bouwen verbonden architecten. Zo werd de architectuur van het zwembad steeds meer functionalistisch. Hiervoor kan het in 1933-1934 door architect Van Loghem gebouwde Sportfondsenbad in het Frederikspark in Haarlem als voorbeeld dienen (afbeelding 2.5). In 1940 werd een landelijk totaal van 474 openluchtbaden geteld. Hiervan waren maar liefst 441 inrichtingen natuurbad.³¹ De sterk verscherpte regelgeving na de Tweede Wereldoorlog, onder andere op het gebied van hygiëne, voorzieningen en veiligheid, heeft belangrijk bijgedragen aan de huidige situatie dat weinig tot geen vooroorlogse badaccommodaties in oorspronkelijke vorm bewaard zijn gebleven.

ACCOMMODATIES VOOR ZEILEN EN ROEIEN

AFBEELDING 2.5
IN HET FUNCTIONALISTISCHE
SPORTFONDSENBAD FREDERIKS-
PARK IN HAARLEM (GEBOUWD
1933-1934, ARCHITECT J.B. VAN
LOCHEM) IS DE BETONSKELLET-
CONSTRUCTIE IN HET ZICHT
GELATEN.

³⁰ Nijhof en Scagliola 1991, p. 5-6.

³¹ Kuipers, M., 'Sportaccommodaties van vorige generaties', in: *De Architect*, nr. 53, 1993, p. 15.

AFBEELDING 2.6

DE AMSTERDAMSE ROEIVERENIGING 'DE HOOP' WERD IN 1848 OPGERICHT, EN IS DAARMEE DE OUDSTE ROEIVERENIGING VAN NEDERLAND.

Activiteiten als zeilen en roeien, van oorsprong functionele transportmethoden, behoren tot de oudste georganiseerde wedstrijdsporten van het waterrijke Nederland. Competitie vond in de vroegste jaren alleen plaats op open water, waarbij men slechts over eenvoudige (ondersteunende) middelen beschikte. Pas in de jaren twintig werd een begin gemaakt met de professionalisering van de voorzieningen. Zo bouwde men starttorens en speciaal voor de wedstrijden opgerichte steigers. Over het algemeen werd vooral bestaande bebouwing herbestemd tot bijvoorbeeld botenloods of kleedruimte.³² Er werd pas tot bouw van nieuwe, specifieke voorzieningen overgegaan wanneer daar financiële ruimte voor was.

Ook de accommodaties van deze categorie zijn aan sterke veranderingen onderhevig geweest. Met name de gebouwen van vooroorlogse roeiverenigingen (afbeelding 2.6) werden tijdens de Tweede Wereldoorlog op last van de bezetter op grote schaal afgebroken, in verband met de vluchtmogelijkheden die deze boden.³³

SPORTVELDEN, TRIBUNES EN STADIONS

De eerste in Nederland gebouwde tribunes bevonden zich bij wielrenbanen³⁴ en renbanen voor de paardensport. De forse inkomsten uit weddenschappen die de bezoeker bij het paardenrennen kon afsluiten, maakten het mogelijk om degelijke voorzieningen in te richten. In de eerste jaren bouwde men bij de voetbalvelden geen specifieke voorzieningen voor publiek. Eventuele toeschouwers konden de wedstrijd staand langs de lijn aanschouwen (afbeelding 2.7). De oudste, uit 1903 daterende voetbaltribune werd gebouwd bij de in 1885 opgerichte club Prinses Wilhelmina uit Enschede. Deze zeer eenvoudige houten constructie stond in geen verhouding tot de grote solide tribunes die gelijktijdig werden gebouwd voor de kapitaalcrachtige paardensport, zoals bijvoorbeeld op renbaan Duindigt.³⁵

In de loop der jaren werd de publieksfunctie bij de sportvelden steeds belangrijker. De vroegste geïmproviseerde publieksaccommodaties die bij voetbalvelden werden opgetrokken, verving men geleidelijk aan door vaste locaties met (semi-)permanente kleedkamers en tribunes van hout. Het ontwerp en de uitvoering van deze voorzieningen bleef, afgezien van enkele met houtsnijwerk gedecoreerde varianten, lange tijd uiterst sober.³⁶

AFBEELDING 2.7

HET VOETBALTERREIN VAN GO AHEAD TE DEVENTER. FOTO OMSTREEKS 1917.

³² Ibidem, p. 18-19.

³³ Mededeling M. Kuipers, december 2003.

³⁴ De eerste wielrenbanen hadden een tijdelijk karakter. De houten constructies waren demontabel en reisden van plaats naar plaats.

³⁵ Tummers 1993, p. 15.

³⁶ Kuipers, M., 'Sport-accommodaties van vorige generaties', in: *De Architect*, nr. 53, 1993, p. 10-19.

AFBEELDING 2.8

HET EERSTE STADION VAN
NEDERLAND (ARCHITECT H. ELTE,
GEBOUWD 1913-1914) WERD
GESLOOPT IN 1929, MET DE
GEREEDKOMING VAN HET
OLYMPISCH STADION VAN WILS.

Het eerste stadion van Nederland werd in 1914 in Amsterdam gerealiseerd, en had capaciteit voor 24.700 bezoekers (16.000 staanplaatsen en 8700 zitplaatsen, waarvan 4200 overdekt) (afbeelding 2.8). Dit 'oude stadion' lag ten oosten van het Stadionplein, ter hoogte van de tegenwoordige Van Tuyl van Serooskerkenweg. De bouw was een initiatief van de op 16 mei 1912 opgerichte 'Maatschappij tot exploitatie van het Nederlandsch Sportpark'.³⁷ Dit oude stadion van architect Harry Elte kan worden beschouwd als het eerste voorbeeld van een sportcomplex, waarbij de beoefening van verscheidene sporten in (en bij) één bouwwerk mogelijk werd gemaakt. Het stadion was geschikt voor grote sportevenementen als voetbal (competitie en interland, zoals de wedstrijd Nederland-België), atletiek,

wielrennen (een houten wielervebaan werd vanaf 1919 elke zomer - buiten het voetbalseizoen - opgebouwd), enzovoorts. Daarnaast werden er talloze evenementen gehouden: militaire sportfeesten, kermis, Koninginnedagfeest met vuurwerk, concours hippique, internationaal Eucharistisch Congres, opera- en variété-voorstellingen. Achter het stadion lagen acht tennisbanen en velden voor voetbal, cricket, hockey, korfbal, alsmede een 'springveld voor paarden'. De komst van deze luxe voorziening deed de bezoekersaantallen van sportwedstrijden sterk toenemen, en vormde een voorzichtige stimulans voor andere verenigingen om tot de bouw van eenzelfde faciliteit over te gaan. In 1916 was Sparta was de eerste Nederlandse voetbalclub die beschikte over een stadion met stenen tribunes, dat al gauw de naam 'het Kasteel' kreeg (afbeelding 2.9).³⁸

AFBEELDING 2.9

HET 'KASTEEL' VAN SPARTA,
ROTTERDAM.

³⁷ Behalve als 'het oude stadion' stond het complex ook bekend als 'het Nederlandse Sportpark' of kortweg 'het Sportpark'. Op 14 juni 1913 werd de eerste steen gelegd. Het sportcomplex werd geopend op 24 mei 1914 Bron: Gemeentearchief Amsterdam, met dank aan dhr. E. Schmitz.

³⁸ Provoost 2000, p. 9.

In tegenstelling tot andere landen werden in het vooroorlogse Nederland diverse vooraanstaande ontwerpers aangetrokken voor de bouw van nieuwe stadions, die meestal van overheidswege gefinancierd werden. De vooruitstrevende ontwerpen die van de tekentafel van gerenommeerde architecten als Wiebenga, Brinkman en Van der Vlugt, Wils en Dudok kwamen, oogsten internationaal veel aanzien: de eerste volledig vrijdragende kapconstructie van Europa werd in 1930 in het gemeentelijk sportpark van Alkmaar gebouwd³⁹ (afbeelding 2.10).

De meeste Nederlandse stadions werden vóór 1940 opgetrokken. De stadions die na de Tweede Wereldoorlog tot stand kwamen, borduurden voort op vooroorlogse ontwerpen. De vooroorlogse vernieuwende ontwikkelingen in de stadionarchitectuur werden na de Tweede Wereldoorlog nooit meer geëvenaard.⁴⁰

SPORTHALLEN

³⁹ Tummers 1993, p. 20.

⁴⁰ Ibidem, p. 20.

AFBEELDING 2.10
DE EERSTE TRIBUNE MET
KOLOMVRIJE KAPCONSTRUCTIE
WERD GEBOUWD IN HET
GEMEENTELIJK SPORTPARK TE
ALKMAAR (ARCHITECT J. WILS,
1929-1930).

Tot halverwege de twintigste eeuw bestonden er in Nederland nauwelijks overdekte, openbare sportaccommodaties. Ondanks het wisselvallige Hollandse klimaat werd overdekt sporten lange tijd als luxe gezien. Het aantal openbare sporthallen dat specifiek voor dat doel werd opgericht, was dan ook op een hand te tellen.⁴¹

In de meeste gevallen werd voor zaalsport in de periode voor de Tweede Wereldoorlog gebruik gemaakt van de voor het onderwijs gebouwde gymnastiekzalen bij scholen.⁴² Omdat deze ruimten een algemene gebruiksfunctie hadden - vaak werden hier bijvoorbeeld ook toneel- en muziekkuitvoeringen gehouden - waren de specifieke voorzieningen voor een bepaalde tak van (zaal)sport meestal niet aanwezig. Pas na de Tweede Wereldoorlog, toen het arsenaal aan en de populariteit van zaalsporten sterk toenam, nam de bouw van openbare sporthallen een grote vlucht.

Een van de oudste sporthallen van Nederland is de Amsterdamse Apollohal, die naar ontwerp van architect A. Boeken in 1935 werd opgeleverd (afbeelding 2.11). Deze werd gebouwd als tennishal, maar in 1940 herbestemd tot eerste kunstijsbaan van Amsterdam. Tien jaar later kwam reeds een einde aan het schaatsen in de Apollohal, wegens tegenvallende publieke belangstelling.⁴³ De Apollohal is thans in gebruik als basketbalhal.

AFBEELDING 2.11
DE AMSTERDAMSI
(ARCHITECT A. BOEKEN
UIT 1935 EN IS DA
DE OUDSTE SPOR
NEDERLAND.

⁴¹ Voor militaire oefening werden voor de Tweede Wereldoorlog wel overdekte sportvoorzieningen gebouwd. Deze waren echter niet openbaar en vallen derhalve buiten deze categoriale studie.

⁴² VNG 1958, p. 5.

⁴³ <http://home.hetnet.nl/~buiizerd6/janijsbaan.htm>. Geraadpleegd oktober 2004.

Hoofdstuk 3 Naoorlogse ontwikkeling

Een groot aantal sportaccommodaties werd tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest of kreeg gedurende de oorlogsjaren een andere (militaire) bestemming. Een en ander had tot gevolg dat in de naoorlogse periode een groot tekort aan functionerende gebouwen, velden of complexen voor de beoefening van sport bestond. Aan de bouw van nieuwe sportaccommodaties werd in de vroeg-naoorlogse periode door de overheid echter geen voorrang verleend. In de centraal geleide wederopbouw van het land werd absolute prioriteit gegeven aan de leniging van de woningnood ('volksvijand nummer één'), de opbouw van de industrie en het herstel van de infrastructuur. De bouw van geheel nieuwe sportaccommodaties op grotere schaal en de productie van aan sport verwante artikelen, liet na de Tweede Wereldoorlog dan ook nog enige tijd op zich wachten.⁴⁴ Langzaam werd aan het herstel en de oprichting van sportaccommodaties meer gewicht gegeven. De rol van de Rijksoverheid op het gebied van sportbeleid was in deze vroeg-naoorlogse jaren met name voorwaardenscheppend: door het verstrekken van subsidies en beleidsmatige, logistieke en planologische adviezen droeg de Rijksoverheid bij aan de sportbeoefening, door met name de bouw van accommodaties te stimuleren.⁴⁵

3.1 BESTUURLIJKE EN ORGANISATORISCHE ACHTERGRONDEN

Voor de wederopbouw van het land was een gezond volk een absolute vereiste, en sportbeoefening werd daarbij gezien als middel om dat doel te

⁴⁴ Bij uitzondering werd reeds in 1946 in de Vredestein-fabriek in Loosduinen de productie van sportballen voor binnenshuis gebruik weer op gang gebracht, zij het op zeer beperkte schaal. Pouw 1999, p. 59.

⁴⁵ De hoogte van aan lokale instanties te verstrekken subsidies werd daarbij mede gerelateerd aan het aantal trainingsuren dat onder geschoolde leiding werd gegeven. Tot in de jaren vijftig toonde de overheid echter relatief weinig belangstelling voor sport. Een eerste aanzet tot een structureel grotere rol van de overheid in de sport dateert uit 1956. In dat jaar verscheen een rapport van de Wiarda Beckmanstichting, dat de maatschappelijke betekenis van sport onderzocht. Naar aanleiding daarvan bracht het NOC in 1958 een rapport uit dat om een grotere rol van de overheid vroeg. De nota 'Lichamelijke vorming, sport en overheid' van minister Cals volgde twee jaar later. Mededeling Th. Stevens, november 2004.

bereiken.⁴⁶ “Een gezond en krachtig volk betekent een gezonde en krachtige staat”.⁴⁷

⁴⁶ Hoogewerf 1995, p. 13.

⁴⁷ Kupers, E. jr. (red.), ‘Baas in eigen huis of ... maar huurder? Het probleem van het beheer der sportvelden’, in: *Landelijk contact*, 2 (1954), p. 14.

AFBEELDING 3.1
HALSCHOOL UIT 1953 IN DE
UTRECHTSE WIJK ZUILEN.

Hiertoe werd tijdens het oorlogsjaar 1941 het leervak ‘Lichamelijke Oefening’ ingevoerd in het lager onderwijs.⁴⁸

Dit had groot effect op de ontwikkeling van de jeugdsport.⁴⁹ Het vak bestond al langer, maar vanwege organisatorische problemen werd regelmatig en zonder veel moeite ontheffing van sportbeoefening aan scholen gegeven. Nu het sportonderwijs een wettelijke grondslag kreeg, diende een grote achterstand te worden ingehaald. Er bestond een fors tekort aan goed ingerichte lokalen en speelvelden, en van de bestaande locaties voldeed slechts een gering percentage aan de meest bescheiden eisen van inrichting en afmeting. Met het verschijnen van de publicatie van Boer en Drenth in 1941 werd een einde gemaakt aan de nog altijd voorkomende situatie, dat enkel de (school)docent lichamelijke opvoeding een architect inlichtte over wensen omtrent inrichting en afmeting van de te bouwen sportfaciliteit.⁵⁰ Door Boer en Drenth werd benadrukt dat in het ontwerp rekening gehouden moest worden met de mogelijkheid dat de ruimte in de naschoolse uren ook door andere sportverenigingen te laten gebruiken. Dit om de exploitatie van de zaal te optimaliseren. In 1947 werd een stop op de bouw van nieuwe gymnastieklokalen bij scholen afgekondigd, vanwege de hoge kosten die hiermee gemoeid waren. De scholen die op dat moment niet over een eigen sportfaciliteit beschikten, ondervingen deze regel door, in het geval van nieuw- of verbouw van de school, het ontwerp dusdanig aan te passen dat er een algemene ruimte voor culturele en sportieve activiteiten werd gecreëerd. Zo werd in 1953 de eerste lagere school als haltype gebouwd, naar ontwerp van architect W.C. van Hoorn in het Utrechtse Zuilen (afbeelding 3.1).⁵¹

Vanaf de jaren vijftig werd van overheidswege de sportbeoefening in toenemende mate gereguleerd. Naast het eerder genoemde streven naar een gezonde samenleving, zag men gedurende de wederopbouwjaren in de sportbeoefening ook een oplossing van het ‘jeugdprobleem’ en een mogelijkheid tot het opvangen van de mogelijk negatieve bijverschijnselen van de industriële ontwikkeling, zoals toenemende urbanisatie en mechanisatie.⁵² In 1953 werd in het orgaan van de *Landelijke Contactraad*⁵³ sportbeoefening

⁴⁸ Al in 1864 wordt in het lesprogramma van het nieuwe schooltype HBS een plaats ingeruimd voor lichamelijke oefening. De invoering van lichamelijke oefening als verplicht vak voor het gehele onderwijs dateert van 1930, maar door gebrek aan gekwalificeerde leerkrachten en accommodaties werd de feitelijke invoering gehinderd. Tijdens de oorlog werd de invoering geëffectueerd. Omdat de uitvoering al voor 1941 was voorzien, had de bezetter daar waarschijnlijk niets mee van doen. Mededeling Th. Stevens, november 2004.

⁴⁹ Dit kwam voort uit de op 1 juli van datzelfde jaar opgerichte Afdeling Lichamelijke Opvoeding en Sport, binnen het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming van het ministerie van O, K en W.

⁵⁰ Boer en Drenth 1941, p. 5-6.

⁵¹ PLEK 2002, p. 28.

⁵² Hoogewerf 1995, p. 13.

⁵³ De Landelijke Contactraad werd in 1949 opgericht als het orgaan waarbinnen de Nederlandse gemeenten hun belangen bundelden en kennis konden uitwisselen op het gebied van sport, lichamelijke opvoeding en recreatie. De periodiek van de Contactraad verschijnt

fening als zinvolle vrijetijdsbesteding benoemd, die zou kunnen bijdragen aan zowel de fysieke als de minstens zo belangrijke geestelijke gezondheid van de burger.⁵⁴

Het uit 1912 daterende *Nederlandsch Olympisch Comité* (NOC) richtte zich in de beginjaren vooral op het propageren van de lichamelijke opvoeding in Nederland, onder meer door het uitschrijven van lichamelijke vaardigheidsproeven.⁵⁵ Op de Buitengewoon Algemene Ledenvergadering in 1946 werd besloten dat het NOC voortaan zou gaan functioneren als overkoepelend orgaan van de Nederlandse sport. Ook werd besloten tot een interne reorganisatie.⁵⁶ Vanaf het begin stelde de organisatie van het NOC zich twee taken: de voorbereiding op en uitzending van Nederlandse sporters naar de Olympische Spelen, en de bevordering van alle zaken die de lichamelijke ontwikkeling en vaardigheid van het Nederlandse volk ten goede komen.⁵⁷

Het NOC stelde in 1950 de *Technische Raad* in, die zich onder andere zou gaan richten op het nationale sportaccommodatiebeleid. In 1959 werd de Nederlandse Sport Federatie (NSF) opgericht, die alle niet-Olympische taken van het NOC overnam.⁵⁸ Dit betekende een hervorming van de Nederlandse sportwereld: vanaf dat moment hield het NOC zich uitsluitend nog bezig met Olympische aangelegenheden. Toen in 1961 de sporttoto werd ingesteld, groeide de omvang en betekenis van de NSF, die als medebeheerder en -verdelers van de inkomsten de verschillende sportbonden meer financiële ruimte kon gaan bieden. De oude, voorheen onder de NOC ressorterende Technische Raad werd gereorganiseerd en in 1959 als afdeling sportaccommodaties bij NSF ondergebracht. De binnen de afdeling Sportaccommodaties opererende Technische Raad voor de Veldsportaccommodaties en de in 1960 opgerichte Technische Raad voor Binnensportaccommodaties kregen hierdoor de functie van algemeen nationaal overkoepelende organen op het gebied van sportgerelateerde huisvestingszaken.⁵⁹ In de door deze Raad

een aantal keer per jaar onder de naam *Landelijk Contact*, en richt zich op organisaties en personen die werkzaam zijn in de lokale sport- en recreatiesector.

⁵⁴ Kupers, E. jr., 'Doel en betekenis van ons eigen orgaan', in: *Landelijk contact*, 1 (1953), p. 2.

⁵⁵ In 1915 voegde het NOC 'Federatie voor Lichaamsvaardigheid' aan zijn naam toe om duidelijk te maken dat het NOC méér taken had dan alleen het zenden van deelnemers naar Olympische Spelen.

⁵⁶ Op de achtergrond speelde het verwijt aan het NOC een aristocratische club te zijn met alleen oog voor het Olympisch gedachtegoed. De taak om daarnaast ook het algemene sportbelang te behartigen kreeg volgens critici nooit voldoende aandacht.

⁵⁷ Nationaal Archief, *Inventaris van het archief van het Nederlands Olympisch Comité 1912-1993*, Den Haag 2000.

⁵⁸ De samenvoegplannen van het NOC en de NSF worden in 1989 openbaar gemaakt: 4 jaar later was de fusie een feit. Sinds 1993 vormt het NOC*NSF het centrale orgaan voor sportaangelegenheden.

⁵⁹ Mededeling A. Roelsma, november 2004.

uitgegeven periodiek *Technisch Bulletin*⁶⁰ werden maandelijks aanbevelingen gedaan met betrekking tot de technische installaties en bouwkundige aspecten van sportaccommodaties.⁶¹

Naast een algemeen landelijk overkoepelend orgaan bestonden er ook, aan het zuilenbestel verbonden, nationale sportkoepels. Deze richtten zich op alle bestaande sporten, maar hielden zich enkel bezig met de ideologische aspecten daarvan. Slechts daar waar de praktische of technische organisatie niet bij een openbare sportbond was ondergebracht, werd ook de sporttechnische leiding tot taak van deze zuilgerelateerde koepel gerekend. Als voorbeeld kan de in 1946 opgerichte Nederlandse Katholieke Sportbond (NKS) worden genoemd⁶², en het Centraal Verband van Christelijke Sportorganisaties in Nederland (afgekort tot Ned. Chr. Sport Unie). Deze laatste instantie publiceerde in 1955 een bundel met artikelen die de bijbelse visie op lichamelijke opvoeding als onderwerp hadden en toelichtten hoe de sport in de christelijk-sociale pedagogiek zou kunnen worden ingepast.⁶³ Opvallend is dat, hoewel de verschillende zuilen ieder hun eigen sportbonden kenden, de sportbeoefening zelf, in vergelijking met andere georganiseerde activiteiten een relatief lage verzuilingsgraad kende.⁶⁴ Mogelijke oorzaken hiervoor zijn de niet-zuilgerelateerde gemeentelijke subsidies en onderlinge competitie.

In de jaren vijftig groeide de overheidsrol enigszins. Naast financiële en inhoudelijke ondersteuning op het gebied van accommodatie, ging het beleid zich meer richten op het stimuleren van sportbeoefening door andere dan de gebruikelijke doelgroepen. Lokale bestuurders zetten zich geregeld in voor plaatselijke sportverenigingen en beijverden zich in sommige gevallen voor de bouw van nieuwe accommodaties. Dat zij zelf ook zitting namen in het bestuur van een plaatselijke sportorganisatie bewijst de grote betrokkenheid van de (lokale) bestuurders bij de ontwikkeling van de sportbeoefening.

3.2 IDEOLOGISCHE EN SOCIAAL-MAATSCHAPPELIJKE ASPECTEN

Sporteducatie vanuit sociaal-maatschappelijk perspectief werd in eerste instantie gericht op de jeugd. In de vroeg-naoorlogse periode zag de politieke en kerkelijke overheid dat het normbesef onder de jongeren was vervaagd door het in de oorlog gegroeide idee dat diefstal en andere (kleinere) vergrijpen en wetsovertredingen aanvaardbaar waren en als

⁶⁰ Het *Technisch Bulletin* werd in de jaren tachtig van de twintigste eeuw opgesplitst in het losbladige handboek *Sportaccommodaties* en een periodiek onder diezelfde naam.

⁶¹ Nationaal Archief, *Inventaris van het archief van het Nederlands Olympisch Comité 1912-1993*, Den Haag 2000.

⁶² Derks en Budel 1990, p. 185-188.

⁶³ Klerk 1955, p. 122.

⁶⁴ Derks en Budel 1990, p. 133.

verzetsdaad prijzenswaardig konden worden beschouwd. Ook de aanwezigheid van de ‘vrije’ geallieerde soldaten werd door de bestuurders beschouwd als bedreiging van de ethische en seksuele moraal.

Na het vertrek van de bevrijder bleef de bezorgdheid bestaan. Deze richtte zich nu echter meer op de effecten die de verstedelijking op de bevolking zou kunnen hebben. In de jaren vijftig liet het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen diverse onderzoeken verrichten naar de vrijetijdsbesteding van de jeugd. Dat deze zich in toenemende mate bezighield met het bezoeken van dansavonden, bioscopen en het luisteren naar jazz- en swingmuziek, baarde de overheid grote zorgen.⁶⁵ Om de jeugd weer op het rechte spoor te krijgen, werden reeds vooroorlogse idealen als “een gezonde geest in een gezond lichaam” nieuw leven ingeblazen.

De overtuiging dat sportbeoefening hoofdzakelijk was voorbehouden aan de jeugd en (jongere) mannen⁶⁶, veranderde in de late jaren vijftig en het begin van de jaren zestig. Proeven uit de jaren dertig waarin werkeloze arbeiders werden aangespoord en begeleid in sportbeoefening, waren faliekant mislukt.⁶⁷ Deze negatieve ervaring uit het verleden bleef het standpunt van de Rijksoverheid lange tijd beïnvloeden. In 1953 werd vrijwel voor het eerst serieus gesproken over het betrekken van huismoeders en ouderen in de sportbeoefening, maar pas in het daaropvolgende decennium werd een daadwerkelijk begin gemaakt met de uitvoering van dit streven om sport onder specifieke doelgroepen, waaronder later ook gehandicapten, te propageren.

De mate waarin en snelheid waarmee deze houding veranderde, hing echter in grote mate samen met de geloofsovertuiging.⁶⁸ Zo werd binnen de katholieke zuil bijzonder veel discussie gevoerd over de te dragen sportkle-

⁶⁵ Pouw 1999, p. 14 en p. 58-63.

⁶⁶ Met uitzondering van ‘esthetische’ sporten als gymnastiek.

⁶⁷ Pouw 1999, p. 61-62.

⁶⁸ Meurer 1937, p. 7-9. Meurer (vrouwenarts en roeieraar) beschrijft het effect van sport op diverse delen van het menselijk lichaam (hersenen, skelet, buikingewanden) en de waarde van verschillende takken van sport voor de lichamelijke gezondheid. Aan het eind van zijn betoog gaat Meurer in op het onderscheid tussen het mannelijk en het vrouwelijk geslacht, p. 74: ‘Het verschil in fysiek opzicht tussen man en vrouw behoeft op zichzelf geen verschil te maken wat betreft de tak van sport. Als is de vrouw wat het spierstelsel betreft minder krachtig, dit behoeft geen reden te zijn, waarom zij niet even goed kan turnen, zwemmen, roeien enz. (...) Wij verwachten trouwens van de vrouw niet anders, wier natuurlijke aanleg en neiging niet ligt op het gebied van krachtsontwikkeling, maar wel van lenigheid en bevalligheid. (...) Maximale krachtsontwikkeling voor de vrouw heeft dan ook allerminst mijn instemming en ik heb mij b.v. uit dien hoofde altijd verklaard tegen het mededingen van vrouwen in roeiwedstrijden voor snelroeien of het beoefenen van het voetbalspel als wedstrijd sport en zou desnoods geen groot bezwaar hebben tegen het meedoen aan zwemwedstrijden, waarbij de sierlijke beweging van het zwemmen niet behoeft te lijden en het onaesthetische van naar adem snakkende bezwete vrouwen niet voorkomt.’

AFBEELDING 3.2
VANAF DE JAREN VIJFTIG WORDT
SPORT MEER ALGEMEEN
TOEGANKELIJK ONDER
VERSCHILLENDE BEVOLKINGS-
GROEPEN.

ding, met name voor meisjes.⁶⁹ In de praktijk bleken vanaf halverwege de jaren vijftig steeds meer de plaatselijke normen en omstandigheden te gelden, en hoewel de scheiding tussen mannen en vrouwen nog enige tijd gehandhaafd bleef, groeide langzaam het besef dat sport een voor ieder toegankelijke activiteit moest zijn, niet gerelateerd aan leeftijd of geslacht (afbeelding 3.2).⁷⁰

3.3 NAOORLOGSE SPORTACCOMMODATIES

De sterke bevolkingstoename, de geringe recreatie- en sportmogelijkheden in de nieuw gebouwde woonomgeving en de vermeerdering van de vrije tijd na de Tweede Wereldoorlog, maakte dat de behoefte aan recreatiemogelijkheden en sportaccommodaties in de naoorlogse periode sterk toenam. Het aanbod van goed functionerende sportgelegenheden was echter schaars. Veel kieskeurigheid over de accommodatie of de te kiezen tak van sport kon men zich dan ook meestal niet veroorloven. Om overdekt te kunnen sporten werd in de vroeg-naoorlogse jaren regelmatig intrek genomen in vee- en veilinghallen, bollenschuren of andere grote ruimten die van oorsprong niet werden gebouwd als sportfaciliteit. Het ontbrak daarbij vaak aan geschikte kleedruimte, verwarming en andere faciliteiten. Het gebrek aan de juiste vloermaterialen (veelal had men te maken met stenen ondergronden) kon soms gevaarlijke situaties opleveren.⁷¹ Het overdekt sporten werd in die periode nog altijd min of meer beschouwd als luxe. Pas in de jaren zestig, en eigenlijk pas echt in de jaren zeventig, werden er op grotere schaal en structureel financiële middelen beschikbaar gesteld (figuur 1). Hierbij werd zowel het oppervlak als het voorzieningenniveau van de accommodaties geleidelijk aan steeds verder uitgebreid.

FIGUUR 1
SCHEMA KWANTITATIEVE
ONTWIKKELING VILLA
SPORTACCOMMODATIES. BRON:
STATISTISCH ZAKBOEK CBS 1961,
P. 36 EN 1976, P. 83.

Jaar	Sportvelden en -banen	Gymlokalen en sportzalen
1959	6.974	3.293
1963	8.729	3.991
1970	13.136	5.556
1975	17.437	6.777

ARCHITECTONISCHE ASPECTEN

Gezien de grote verscheidenheid in soort, functie en type sportaccommodatie is het niet eenvoudig een eenduidige omschrijving te geven van de sportaccommodatie als 'bouwtype'. Zo kan onderscheid worden gemaakt in vorm, bijvoorbeeld tussen overdekte en onoverdekte sportgelegenheden, en functionaliteit.

⁶⁹ In 1954 werd een algemeen kledingvoorschrift afgekondigd door de NKS, waarin het dragen van het zogenaamde 'ballonbroekje' door jonge vrouwen af werd gewezen, ondanks het feit dat het dragen ervan tot betere sportieve prestaties leidde. VNG 1953, p. 52.

⁷⁰ Pouw, 1999, p. 14.

⁷¹ Amstel jr. 1967, p. 5-6.

Deze laatste indeling zal in deze paragraaf worden gehanteerd voor de beschrijving van de architectonische ontwikkeling van naoorlogse sportaccommodaties. Achtereenvolgens zullen hier zwembaden, sporthallen, stadions en tribunes aan de orde komen. Bepaalde gebouwde voorzieningen van ondersteunende aard hebben een algemeen karakter, zoals kleedruimten, materiaalhoeken en bestuursruimten.⁷² Deze worden in een aparte paragraaf aan het eind van dit hoofdstuk behandeld.

ZWEMBADEN

Na de Tweede Wereldoorlog nam het aantal overdekte zweminrichtingen in Nederland langzaam toe. In tegenstelling tot de vooroorlogse periode, waarin de totstandkoming van zwembaden voornamelijk van particulier initiatief afhankelijk was, werd de oprichting van nieuwe, overdekte zweminrichtingen na de oorlog in hoofdzaak een aangelegenheid van de lokale overheid. Ook werden diverse, voorheen particuliere, zwembaden door gemeenten overgenomen en geëxploiteerd. In verband met de sterke bevolkingstoename en de steeds sterker wordende vervuiling van het natuurwater groeide de behoefte aan nieuwe voorzieningen met gesloten watercirculatiesystemen. De gemeenten gingen een steeds actievere rol spelen in het proces van bouw en beheer van accommodaties. Hiervoor zijn verscheidene oorzaken aan te wijzen. Onder andere was de bevordering van de geestelijke en lichamelijke gezondheid door de bouw van nieuwe zwem- en badinrichtingen een factor van betekenis, zeker in een periode waarin de bevolking sterk groeide.⁷³ Vanwege de watervervuiling werden vele natuurbaden gesloten. Van de totaal 474 openbare openluchtbaden in 1940 werden geteld, bevonden zich er slechts 33 niet in open water⁷⁴, tegenover een totaal van 425 openluchtbaden in 1963, waarvan nog slechts 129 in open water⁷⁵: een daling van 93% naar 30% (figuur 2).

Jaar	Zweminrichtingen onoverdekt		Zweminrichtingen overdekt	Zweminrichtingen gecombineerd (overdekt en onoverdekt)
	Gegraven	Open water		
1940	33	441	41	6
1959	252	189	32	9
1961	281	146	37	10
1963	296	129	37	10

FIGUUR 2
KWANTITATIEVE ONTWIKKELING
OPENBARE ZWEMINRICHTINGEN
BRON: STATISTISCH ZAKBOEK CBS
1959, 1961, 1963 EN 1970.

⁷² Kuipers, M., 'Sport-accommodaties van vorige generaties', in: *De Architect*, nr. 53, 1993, p. 10-19.

⁷³ In de jaren vijftig en zestig werd bij het zwembad vaak ook een badinrichting opgetrokken, aangezien de voor die tijd gebouwde woningen veelal niet beschikten over een eigen badkamer of wasgelegenheid.

⁷⁴ Nijhof en Scagliola 1991, p. 5.

⁷⁵ Statistisch Zakboek CBS 1963, p. 12.

1970	534 ⁷⁶	122	33
------	-------------------	-----	----

Na de Tweede Wereldoorlog werden van overheidswege steeds meer regels aan de openbare zweminrichtingen gesteld. Naast eisen aan de waterzuivering en -kwaliteit werden ook voorschriften over luchtverversing en ontneveling van de ruimten gegeven, alsmede de aan het bassin te stellen eisen voor wat betreft bijvoorbeeld materiaalgebruik en waterhoogte. Met name in de jaren zestig kwamen daar nog milieutechnische voorschriften bij die vooral invloed hadden op de zuiveringsinstallaties. Ook de invoer van de Wet Hygiëne en Veiligheid Bad- en Zwemwatergelegenheden (WHVBZ) had grote invloed op de ontwikkeling van de architectonische vormgeving van het zwembad. De ontwerpen werden steeds functionalistischer van aard om aan de bepalingen te kunnen voldoen. Het zwembad zelf werd steeds groter en luxer, en de recreatieve factor kreeg een steeds belangrijkere plaats in het ontwerp.

Door de verscherpte regelgeving zijn de vele voor- en vroeg-naoorlogse zweminrichtingen in de loop der jaren ingrijpend verbouwd of gesloopt. De meeste nog enigszins in oorspronkelijke vorm bewaard gebleven baden zijn openluchtbaden, zoals bijvoorbeeld het Bosbad in Baarn en de Papiermolen in Groningen (afbeelding 3.3).

AFBEELDING 3.3

HET GRONINGSE OPENLUCHT-
ZWEMBAD DE PAPIERMOLEN
(ARCHITECT J. KOOLHAAS, 1949-
1955).

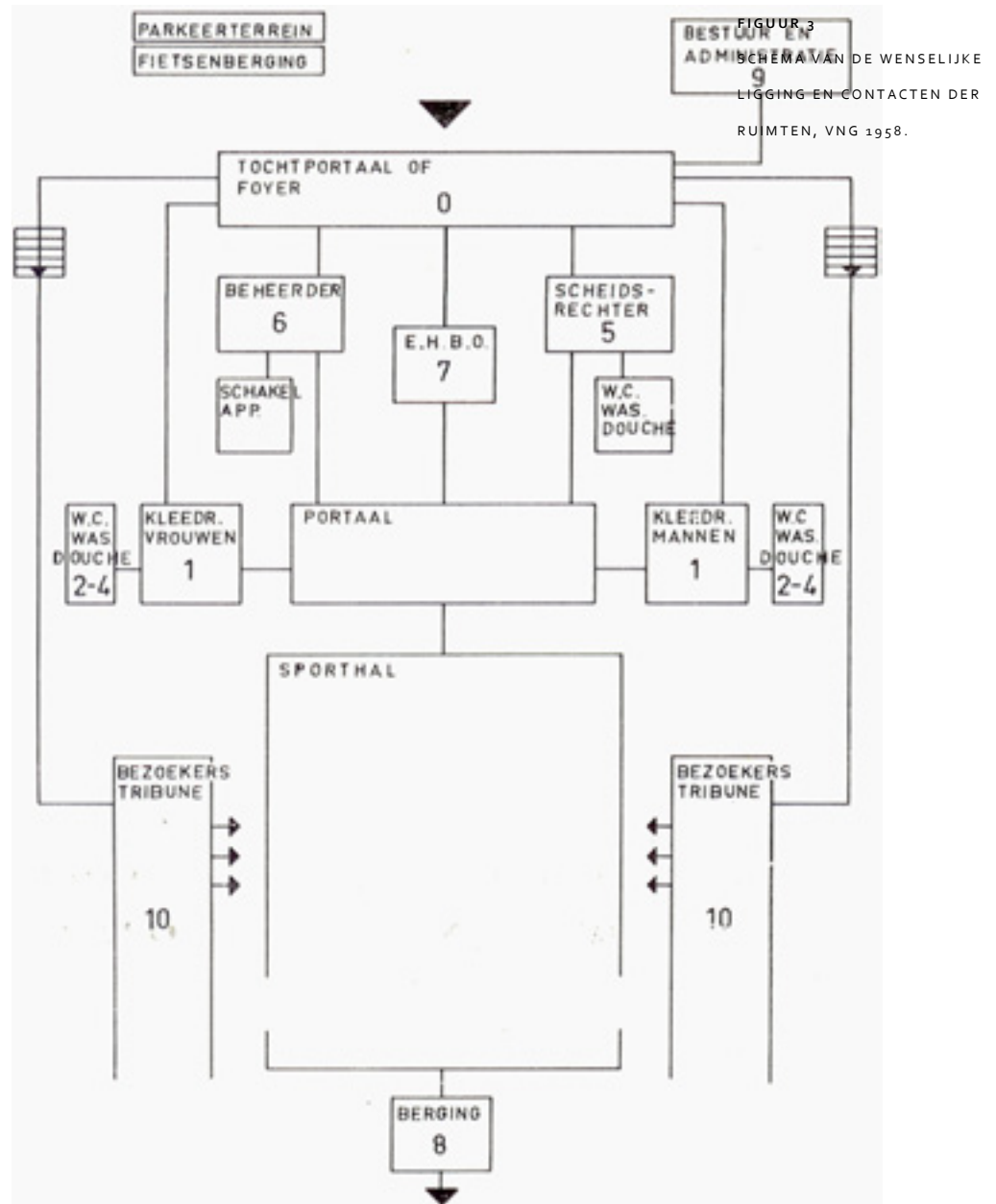
SPORTHALLEN

⁷⁶ Vanaf 1970 wordt in de cijfermatige informatie van het CBS geen onderscheid meer gemaakt tussen onoverdekte zweminrichtingen die zijn gegraven of zich in open water bevinden.

De sporthal is een typisch naoorlogs bouwtype⁷⁷: het aantal openbare sporthallen dat vóór de Tweede Wereldoorlog gebouwd werd, valt te verwaarlozen. Na 1945 groeit het aantal en de populariteit van de in Nederland bedreven zaalsporten gestaag, wat gevolgen had voor de bouw van passende accommodatie. Waar men voor de Tweede Wereldoorlog overdekt sporten nog als luxe ziet, wordt het bouwen van hallen voor algemene sportbeoefening⁷⁸ steeds gebruikelijker. Zo wordt het mogelijk om van oorsprong buitensporten ook tijdens de wintermaanden uit te oefenen. In figuur 3 is aangegeven uit welke ruimten de naoorlogse sporthal over het algemeen diende te bestaan.

⁷⁷ De sporthal onderscheidt zich van de sportzaal in omvang en gebruik. Waar de sportzaal overdag voor schoolsport wordt gebruikt en meestal slechts in de avonden voor openbare sportbeoefening beschikbaar kan zijn, richt de sporthal zich zowel overdag als 's avonds op beoefenaars van grote zaalsportactiviteiten. Voor dit soort sporten, waaronder zaalvoetbal, zaalhockey, basketbal, handbal en korfbal, is een ruimte met minimale afmeting van 20 bij 40 meter vereist.

⁷⁸ De uit deze periode daterende sporthallen worden vrijwel zonder uitzondering algemeen geschikt gemaakt voor diverse sporten. Specifiek voor een bepaalde sport opgetrokken hallen dateren grotendeels uit de jaren negentig van de twintigste eeuw. Een uitzondering vormen de tennishallen (overdekte tennisbanen) die al vanaf de vroeg-naoorlogse periode werden gebouwd.

De groter wordende populariteit van zaalsporten maakte dat onder andere het Houtvoorlichtingsinstituut en de VNG in de jaren vijftig en zestig brochures ontwikkelden met richtlijnen voor de bouw van sporthallen. Het Houtvoorlichtingsinstituut toonde verschillende standaardmodellen⁷⁹ in beeld en woord, die duidelijk maakten dat ontwikkelingen in techniek en constructie elkaar in snel tempo opvolgden (afbeelding 3.4).⁸⁰ Per onderdeel van het

⁷⁹ Ook andere bedrijven ontwikkelden standaardmodellen. Zo ontwierp de firma Pelikaan uit Tilburg een hal met een prefab-constructie. In dit type bevond de sportzaal zich in de door een rondspant overdekte ruimte van 24 bij 44 meter. De ondersteunende faciliteiten (kleedkamers, kantine, materiaalhoeken) bevonden zich in de laagbouw die tegen de hoge hal werd geplaatst.

⁸⁰ Zo vonden overspanningen van gelijmd hout in de loop der jaren steeds meer navolging.

AFBEELDING 3.4

SPORTHAL AMERSFOORT,

ARCHITECT J.L. LINNSEN, 1964.

gebouw werden in deze brochures aanbevelingen gedaan en voorbeelden gegeven van elders in de wereld gerealiseerde accommodaties.

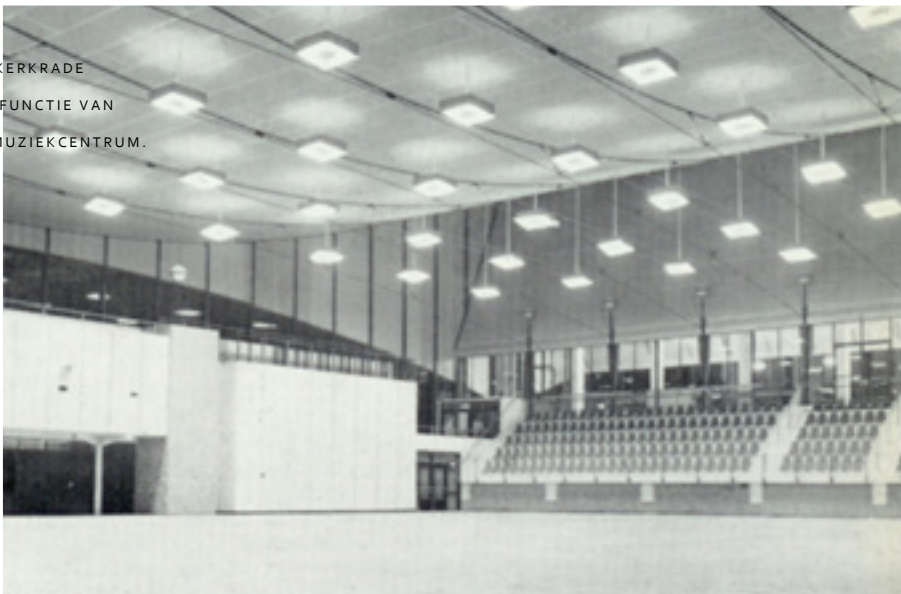
Zo kreeg de vloer een belangrijke rol in dit voorlichtingsmateriaal, en dus van het ontwerp van het gebouw. Deze werd afgestemd op de eisen die de in de ruimte bedreven sporten stelden. Belangrijke factoren vormden daarin onder andere de vering, belijning, deklaag en akoestiek. Omdat er veelal verscheidene sporten in een bepaalde hal dienden te worden beoefend, kon de vloer niet voor één bepaalde sport worden geoptimaliseerd. Deze moest algemeen geschikt worden gemaakt voor verschillende sporten (afbeelding 3.5).

AFBEELDING 3.5

DE RODAHAL IN KERKRADE

COMBINEERT DE FUNCTIE VAN

SPORTHAL MET MUZIEKCENTRUM.

Verder was ook de belichting van de ruimte van belang voor het spel. Al te direct buitenlicht werd zoveel mogelijk afgeschermd om verblinding tijdens het spelen te voorkomen. Dit had uiteraard gevolg voor de vormgeving van het gebouw. Kunstverlichting werd meestal zo'n 8 meter boven het speelveld opgehangen, en diende in een stevige omhuizing gevat te worden.

Tegelijk met de intrede van de sporthal in de jaren vijftig en zestig deed ook de multifunctionele recreatieaccommodatie zijn intrede. Zeker in de kleinere woonkernen werd uit exploitatieoverwegingen aanbevolen om een sporthal tevens geschikt te maken voor andere dan aan de sport gerelateerde activiteiten.

Een voor de hand liggende combinatie was die van sportruimte met theaterzaal. Wel werd steeds benadrukt dat de sportieve functie van een dergelijk gebouw de hoofdtoon diende te voeren. Ook worden functiecombinaties als congres- en muziekcentrum of tentoonstellingsruimte voorgesteld.⁸¹ Van belang was dat de verschillende bij de diverse sporten behorende elementen zo eenvoudig en snel mogelijk verwijderd en opnieuw geplaatst konden worden (afbeeldingen 3.6 en 3.7).

AFBEELDING 3.6

TIE BASKETBAL-
DE VIJFSLUIZEN,

SPORTPARK DE
LAARDINGEN.

FIGUUR 4

SCHEMA AANTALLEN SPOR-
THAL-
LEN. BRON: STATISTISCH
ZAKBOEK CBS 1976

⁸¹ VNG 1958, p. 39-42.

Jaar	Aantal sporthallen
1963	13
1970	147
1975	336

Mede vanwege de beperkt beschikbare financiële en materiële middelen zijn de hier onderzochte naoorlogse sportaccommodaties overwegend functionalistisch en sober van ontwerp. Er werd in grote mate met standaardmodellen gewerkt.

SPORTVELDEN MET TRIBUNES EN STADIONS

De aanleg van onoverdekte sportvelden, met of zonder tribune, was een van de snelste manieren om aan de sterk groeiende behoefte aan nieuwe sportvoorzieningen in de vroeg-naoorlogse periode te kunnen voldoen.

In de vroeg-naoorlogse periode was er weinig ontwikkeling in publieksvoorzieningen als tribunes. Statistisch onderzoek wees uit dat de weersomstandigheden nauwelijks van invloed waren op de bezoekersaantallen. Het moderniseren van publieksvoorzieningen zou voor de voetbalsport ook weinig extra inkomsten genereren, aangezien de plaatsbezetting vrijwel nooit volledig was. De zo bespaarde middelen konden de niet-amateurclubs besteden aan de aankoop en loonbetaling van spelers, die met de professionalisering van de voetbalsport na 1954 gemoeid was.

AFBEELDING 3.8
ELASCON-TRIBUNE.

Vanaf het eind van de jaren vijftig nam ook bij de amateurclubs de toepassing van tribunes met kolomvrije kapconstructie een grote vlucht. Vooral de geprefabriceerde *Elascón*-tribunes, (afbeelding 3.8) oorspronkelijk ontworpen voor garages en fietsenstallingen, werd op grote schaal gebruikt.⁸² Een belangrijke overeenkomst in de architectonische ontwikkeling van de hier onderzochte sportaccommodaties is dat de vormgeving van het

⁸² Tummers 1993, p. 90-94.

gebouwde voornamelijk werd bepaald door technische en constructieve mogelijkheden.

ONDERSTEUNENDE VOORZIENINGEN

Voor de bouw van ter ondersteuning van het sporten dienende voorzieningen als materiaalhoeken en bestuursruimten werden in de vroeg-naoorlogse periode van hogerhand suggesties en richtlijnen gegeven. Voor de bouw van kleedruimte bij sportterreinen werd bijvoorbeeld zelfs een specifieke instantie in het leven geroepen: de *Commissie Kleedgebouwen*. Deze werd samengesteld door de *Landelijke Contactraad voor de gemeentelijke Bemoeiingen met de sport*, de *Nederlandse Sport Federatie* (NSF) en de *Vereniging van Nederlandse Gemeenten* (VNG). Wanneer de kleedruimten werden gebouwd bij sportvelden die door scholen werden gebruikt, golden andere richtlijnen, namelijk die van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.⁸³ In het vierde Technisch Bulletin van de NSF uit 1963, worden verschillende standaardmaten en voorbeeldoplossingen gegeven voor kleedruimten, waarbij afhankelijk van het aantal verwachte sporters aanbevelingen worden gedaan voor bijvoorbeeld de omvang van de doucheruimte en de grootte van de 'wastrog'.⁸⁴ De architectuur van deze kleine gebouwen was over het algemeen uiterst sober en doelmatig.

CONSTRUCTIEVE ASPECTEN

In navolging van de scholenbouw - met name volgend uit de bouw van gymnastiekzalen bij uit hout opgetrokken scholen - experimenteerde men na de Tweede Wereldoorlog met de bouw van sporthallen in (oorspronkelijk) niet-permanente houtconstructies, als tussenoplossing voor men weer op grotere schaal in steen kon gaan bouwen (afbeelding 3.9).⁸⁵ Voordelen van houtbouw waren de lagere productiekosten door de mogelijkheid van fabrieksmatige prefabricage, de grotere snelheid waarmee men een dergelijk gebouw op kon trekken, en het relatieve gemak waarmee men de hal eventueel zou kunnen verplaatsen wanneer een tijdelijke locatie kon worden vervangen door een permanente en de aanwezigheid van een sportfaci-

AFBEELDING 3.9
SPORTHAL SCHEEMDA,
OPGETROKKEN UIT HOUT,
OVERDEKT MET EEN PLASTIC
HUID.

⁸³ NSF, Afdelingen Sportaccommodaties en Publiciteit, *Technisch bulletin. Richtlijnen bouw kleedaccommodaties*, nr. 4, Den Haag 1965, p. 3.

⁸⁴ NSF, Afdelingen Sportaccommodaties en Publiciteit, *Technisch bulletin. Richtlijnen bouw kleedaccommodaties*, nr. 4, Den Haag 1963.

⁸⁵ Na de Tweede Wereldoorlog doet de Finse School zijn intrede. Dit is een volledig uit hout opgetrokken lagere school van één bouwlaag met een flauw hellend dak en een vrijstaande gymnastiekzaal. De school werd in Finland gebouwd en afgewerkt, waarna deze (in Nederland) alleen nog in elkaar hoefde te worden gezet. Aan het eind van de jaren veertig zijn er zo'n vijftig Finse scholen in Nederland gebouwd. Deze werden opgetrokken als tijdelijke noodvoorziening. Zie: Cramer, M., 'Aan de klokkenstoel herkent u de Finse Scholen', in: *FleHITE. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken* 2001, p. 109-129 en PLEK, *Scholen. Categorieaal onderzoek wederopbouw (1940-1965)*, Zeist 2002, p. 31-33.

liteit op een andere plaats gewenst was. Het *Houtvoorlichtingsinstituut* ontwikkelde hiertoe een aantal standaardmodellen, die per locatie konden worden aangepast aan specifieke eisen en wensen.⁸⁶

STEDENBOUWKUNDIGE ASPECTEN

Sportieve lichamelijke activiteit werd en wordt gezien als ontspanning en vrijetijdsbesteding. Het aanleggen van sportaccommodaties in ruimere groenzones paste bij dit beeld, hoewel de combinatie met een stadspark of plantsoen niet werd aanbevolen. Het aan het sportveld verbonden rumoer van spelers en toeschouwers zou de combinatie met een groenzone waar men voornamelijk rust zoekt niet verdragen. Ook werd in 1941 als duidelijke voorwaarde gesteld dat de nieuw te bouwen accommodatie met buitenruimte niet in de nabije omgeving van de kerk mag worden gesitueerd. Het leven op het sportveld mocht de dienst niet verstoren. Nieuwe complexen met sportvelden werden sowieso meestal aan de rand van de stad of de woonwijk gesitueerd.

Om te bepalen op welke plaats in wijk of stadsdeel de nieuwe sportaccommodatie door de meeste tot de doelgroep behorende personen zou kunnen worden bereikt, werd de bevolkingssamenstelling van het betreffende gebied onderzocht. Met behulp van schema's (afbeelding 3.10) werden de recreatiebehoefte voor een bepaald gebied in kaart gebracht.

Overdekte sportgelegenheden kregen meestal een meer centrale plaats in de wijk en waren typisch stadse bouwtypen. Op het platteland werden vanwege het relatief kleinere draagvlak tot in de jaren zestig aanzienlijk minder sporthallen gebouwd dan in het stedelijk gebied. De sportaccommodaties die wel in het buitengebied werden aangelegd, waren met name gericht op de veld- en buitensport aangezien de exploitatiekosten voor een overdekte gelegenheid sterk hoger lagen.

AFBEELDING 3.10

SCHEMA UIT 1939: RECREATIEBEHOEFTE ONDERVERDEELD NAAR LEEFTIJD.

0-2																					
3-6																					
7-14																					
25-50																					
50+																					

⁸⁶ Amstel jr., D.J. van, *Sportgebouwen. Ontwerp en inrichting*, Amsterdam 1967, p. 5-6.

Grotere, onoverdekte sportterreinen dienden zoveel mogelijk organisch in het stadsbeeld te worden opgenomen, waarbij de beplanting naast een esthetische ook een functionele rol diende te spelen. In koudere maanden zouden bomen en andere gewassen wind tegenhouden, terwijl de begroeiing in de zomer schaduw op de speelvelden kon werpen.⁸⁷ Ligging in de buurt van schoolgebouwen werd aanbevolen, zodat leerlingen zich met gering verlies van lestijd naar de sportfaciliteit konden begeven en de school zich de kostbare bouw van een sportlokaal kon besparen.

Ook de bodemgesteldheid werd van belang geacht bij het kiezen van een bouwlocatie. Als meest geschikt werden hoger gelegen, waterdoorlatende gronden beschouwd. Dit vanwege de optimale afvoer van het hemelwater, waardoor kosten op drainage en bodembewerking zo laag mogelijk konden worden gehouden.

Bij in stadions beoefende sporten als voetbal, waarbij regelmatig een groot aantal toeschouwers de wedstrijden bijwoonde, vormde ook veiligheid en vandalismebestrijding een belangrijk onderdeel in het ontwerp en de locatiekeuze, zowel voor de spelers als het publiek onderling.⁸⁸ Door het plaatsen van hekken tussen speelveld en tribunes poogde men de stromen toeschouwers zoveel mogelijk te scheiden. Bij bepaalde sportgebouwen zoals stadions, werd gestreefd in de directe omgeving van het gebouw een open (plein-)ruimte te realiseren, waar demonstraties en huldigingen plaats konden vinden. Daarnaast werd vanaf de jaren vijftig het belang van voldoende parkeerruimte een grote rol toegedicht. Met de bouw van een dergelijk grootschalig sportcomplex werd een belangrijk zwaartepunt in de regio gecreëerd, dat een impuls vormde voor verdere economische ontwikkelingen.⁸⁹

3.4 ONTWIKKELINGEN NA DE WEDEROPBOUW

In de vroeg-naoorlogse periode werden nauwelijks (overdekte) sportgelegenheden opgetrokken in het buitengebied. De invoering van een uitgebreid subsidiestelsel door de onder het Ministerie van Sociale Zaken ressorterende Dienst Aanvullende Civiele Werken (DACW) in de jaren zeventig van de twintigste eeuw bracht hier verandering in. Het aantal sportfaciliteiten in kleinere gemeenten is vanaf deze jaren sterk toegenomen.

In de late jaren zestig deed de blaashal, een van oorsprong Amerikaans fenomeen, zijn intrede in Nederland. Deze tijdelijke kunststof overspanning werd overeind gehouden door in luchtcompartimenten verdeelde spanten, die door een pomp werden opgeblazen en op spanning werden gehouden. Dat een dergelijke overspanning geen pijlers nodig heeft om stijf te blijven, is

⁸⁷ Boer en Drenth 1941, p. 139-140.

⁸⁸ Hoewel het supportersgeweld de laatste jaren in hardheid is toegenomen, is het sportvandalisme zeker geen nieuwe ontwikkeling.

⁸⁹ Provoost 2000, p. 7.

een groot voordeel. Deze hallen werden (en worden) met name gebruikt om tennisbanen en zwembaden te kunnen overdekken om deze ook in de wintermaanden te kunnen exploiteren.⁹⁰

Functionele veroudering en veiligheid hebben grote invloed (gehad) op het huidige voorkomen van de naoorlogse sportaccommodaties. De regelgeving omtrent functionaliteit, veiligheid en hygiëne van sportaccommodaties is in de loop der decennia sterk aangescherpt. In de vroeg-naoorlogse periode werd minder aandacht besteed aan zaken als verlichting en ventilatie, en waren de kwaliteitseisen die aan een sportgebouw werden gesteld relatief bescheiden. Samen met de vele ontwikkelingen op milieukundig, technisch en bouwkundig vlak heeft dit ertoe geleid dat weinig tot geen sportgebouwen of -complexen uit de vroeg-naoorlogse periode in oorspronkelijke vorm bewaard zijn gebleven. Veelal afhankelijk van de aard van de sport (amateur- of professionele clubs) worden sportaccommodaties gemoderniseerd en met voorzieningen uitgebreid, zelfs wanneer dit niet door regelgeving verplicht wordt. Ook de economische omstandigheden zijn van invloed op de mate en vorm waarin sportaccommodaties uit de wederopbouwperiode werden behouden. Zo vormde de energiecrisis van 1973 de nekslag voor veel buitenzwembaden, aangezien de energiekosten om het water te verwarmen sterk hoger uitvielen. Daarnaast betekende de invoering van de Wet Hygiëne en Veiligheid Bad- en Zwemwatergelegenheden (WHVBZ) het einde voor zweminrichtingen die niet aan de in deze wet gestelde eisen voldeden en de benodigde aanpassingen niet konden financieren. Voor de categorie stadions was het in de tweede helft van de jaren tachtig ingevoerde verbod op het creëren en handhaven van staanplaatsen op tribunes van grote invloed.

In de afgelopen decennia is sport is een steeds belangrijker deel van de westerse cultuur uit gaan maken. De bouw van omvangrijke sportaccommodaties als stadions, kunstijsbanen, topsporthallen en andere grootschalige sportcomplexen heeft sinds de jaren tachtig een bijzondere status gekregen, vergelijkbaar met de bouw van een nieuw museum.⁹¹ De laatste jaren worden bestaande sportterreinen steeds vaker herbestemd en volgebouwd. Dat geldt met name voor de oorspronkelijk aan de rand van de stad gesitueerde maar thans centraal in de gegroeide stad of dorp gelegen complexen.⁹² Deze grote in de bebouwde kom gelegen groene zones zijn erg gewild voor de ontwikkeling van woningbouw of kantoorbouw. Dit maakt de (naoorlogse) sportaccommodaties kwetsbaar.

⁹⁰ Een voorbeeld van een bedrijf dat nog steeds dergelijke overspanningen maakt, is de firma Bingham uit Schiedam. Deze onderneming was tevens de eerste die een blaashal in Nederland bouwde. Deze hal, in Rucphen, werd gebruikt als fabriekshal.

⁹¹ Provoost 2000, p. 7.

⁹² Een en ander is mede een gevolg van de 'compacte stad'-gedachte.

Hoofdstuk 4 Preselectie en toetsing

4.1 BRONNEN

Uit de groslijst van objecten is een eerste selectie gemaakt van de meest behoudenswaardige sportaccommodaties, met de in paragraaf 4.2 beschreven criteria. Deze zogenaamde ‘preselectie’ heeft nadrukkelijk géén juridische status, maar dient als basis voor vervolgonderzoek en verdere beoordeling in het veld. Voor de totstandkoming van de preselectielijst is gebruik gemaakt van de grotere bouw tijdschriften uit de periode 1940-1965. Hierbij gaat het om de tijdschriften *Bouw*, *Bouwkundig Weekblad*, *Katholiek Bouwblad/Wonen (TABK)*, *8 en Opbouw*, *Openbare Werken* en *Forum*. Artikelen uit een aantal jaargangen van de periodiek *Baksteen* zijn eveneens doorgenomen en ingevoerd. Daarnaast is (beeld-) materiaal verkregen uit boeken, veldwerk en via internet. In totaal zijn er 86 in de periode 1940-1965 tot stand gekomen sportaccommodaties in de databank opgenomen.

4.2 SELECTIECRITERIA

Bij het opstellen van de selectiecriteria is gebruik gemaakt van de handleiding die voor het Monumenten Selectie Project (MSP) van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd opgesteld.⁹³ Deze criteria zijn nog altijd valide en blijken (zij het enigszins aangepast en gespecificeerd, zie bijlage 3) ook toepasbaar op de architectuur en stedenbouw uit de naoorlogse periode. Objecten uit de wederopbouwperiode kunnen evenals gebouwen van vóór 1940 worden gewaardeerd en geselecteerd op basis van de volgende waarden:

- Cultuurhistorische waarde
- Architectuur- en kunsthistorische waarde
- Stedenbouwkundige en ensemblewaarde
- Gaafheid / herkenbaarheid
- Zeldzaamheid

De stedenbouwkundige- en ensemblewaarde van een sportaccommodatie valt meestal pas ter plaatse volledig op waarde te schatten. Ook de criteria ‘gaafheid’ en ‘zeldzaamheid’ kunnen voor de categorie sportaccommodaties op dit moment geen exclusief uitsluitel bieden aangezien er nog geen uitputtend veldbezoek heeft plaatsgevonden en er dus nog niet van alle gebouwen en complexen bekend is in welke staat zij verkeren.

⁹³ Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1991.

De huidige preselectie is dus met name gebaseerd op de cultuur-, architectuur- en kunsthistorische waarden. Zo kan een sportaccommodatie bijvoorbeeld van belang zijn binnen het oeuvre van een bepaalde architect of stedenbouwkundige, kunnen er bijzondere constructiemethoden zijn toegepast, of kan er veel aandacht aan de decoratieve afwerking zijn besteed.⁹⁴ Daarbij is ook gelet op (monumentale) kunstwerken die deel uitmaken van het oorspronkelijke ontwerp van de sportaccommodatie.

Het bestuderen van de verschillende tijdschriften heeft een beeld gegeven van de aandacht die aan bepaalde architecten en gebieden werd besteed. Hieruit blijkt dat redacties gericht waren op bijvoorbeeld de randstad (alle tijdschriften), katholieke gemeenten en architecten (*Katholiek Bouwblad*) of modernistische architectuur (*Forum*).

4.3 SELECTIEMETHODE

Bij het maken van de preselectie hebben de gegevens (met name de foto's) uit de tijdschriften gediend als basis voor het samenstellen van een preselectie binnen de gebouwcategorie sportaccommodaties. Aangezien de beschrijvingen uit de vaktijdschriften niet digitaal als aanhangsel beschikbaar zijn, was het niet mogelijk om de databank op die wijze voor preselectie te benutten. Wel zijn met behulp van de databank verschillende overzichten en dwarsdoorsneden samengesteld van bijvoorbeeld sportaccommodaties uit een bepaalde periode, van een en dezelfde architect of uit bepaalde provincies. Met de vergaarde kennis en de selectiecriteria in het achterhoofd is hieruit vervolgens een preselectie gemaakt van de meest representatieve voorbeelden. Het selecteren met behulp van de databank werd aangevuld met het handmatig raadplegen van de in mappen gedocumenteerde informatie.⁹⁵ Deze voorlopige preselectie is vervolgens voorgelegd aan de leden van de begeleidingscommissie, die vanuit hun specifieke kennis tijdens een gezamenlijke bijeenkomst met twee leden van het projectteam Wederopbouw de preselectie hebben opgesteld. Deze is niet definitief, en kan dus door voortschrijdend inzicht en kennis gemotiveerd worden uitgebreid of (bij sloop of ingrijpende verbouwing) ingekort.

De omgevingsaspecten bleken in de artikelen niet altijd even duidelijk te zijn gedocumenteerd. De stedenbouwkundige- of ensemblewaarden, een belangrijk onderdeel binnen de hier onderzochte gebouwcategorie, zijn daarom niet in alle gevallen op hun waarde te beoordelen geweest. Onder andere hiervoor dient aanvullend veldwerk plaats te vinden.

⁹⁴ Een bepaald gebouw hoeft niet aan alle vijf criteria te voldoen om te worden opgenomen in de preselectie van meest behoudenswaardige objecten.

⁹⁵ Handmatig selecteren was mogelijk door de overzichtelijkheid en de relatief beperkte omvang van de categorie sportaccommodaties. Voor grotere categorieën is de zoekfunctie die de databank biedt van meer belang voor vergelijkend onderzoek.

4.4 VOORBEELDEN UIT DE PRESELECTIE

In totaal zijn voorlopig 24 van de 86 sportaccommodaties uit de wederopbouwperiode geselecteerd als zijnde behoudenswaardig: een percentage van bijna 28% (zie bijlage 4).⁹⁶ Dat wil zeggen dat deze objecten van dusdanig belang worden geacht dat nader onderzoek in het veld gewenst is. Weliswaar blijkt uit de beschrijvingen welke sportaccommodaties als uitzonderlijk kunnen worden aangemerkt, maar pas wanneer het veldwerk heeft plaatsgevonden zal duidelijk zijn hoeveel en welke gebouwen of complexen nog in (grotendeels) oorspronkelijke vorm bestaan. Aangezien nog niet van alle sportaccommodaties bekend is in welke toestand deze momenteel verkeren, is bij het maken van de preselectie nog geen keuze gemaakt tussen (min of meer) vergelijkbare sportaccommodaties. Wanneer na toekomstig veldwerk de definitieve selectie plaatsvindt, moet worden gelet op een evenwichtige vertegenwoordiging van architectuurstromingen, architecten en gemeenten of provincies.

Om een beeld te geven van de gevolgde selectiewijze en de preselectie is in onderstaand overzicht een aantal sportaccommodaties met afbeelding opgenomen. Puntsgewijs wordt aangegeven waarom het gebouw of complex wordt beschouwd als behoudenswaardig en dus voor een (vervolg-)veldbezoek in aanmerking komt. De sportaccommodaties zijn hieronder in chronologische volgorde op jaar van oplevering gerangschikt.

Cultuurhistorische waarde

- Als voorbeeld van een naoorlogs sportcomplex waarin religie, onderwijs en cultuur integraal worden benaderd

Architectuur- en kunsthistorische waarde

- Vanwege de hoogwaardige architectonische kwaliteiten van het complex
- Vanwege de bijzondere combinatie van traditionele en moderne vormen en materiaalgebruik

Naam	Sportcomplex de Lichtenberg (afbeelding 4.1 en 4.2)
Objectcode	SPOM0001
Adres	Diesterbaan 1
Postcode, Plaats	6006 TB Weert
Architect	P. Weegels
Bouwjaren	1951 (sportvelden), 1954-1956 (zwembad), 1955-1956 (tennisbanen), 1958 (Mariakapel), 1961 (manege)

AFBEELDING 4.1 EN 4.2
SPORTCOMPLEX
DE LICHTENBERG, WEERT.

Huidige bestemming Tennisbanen in gebruik, overige onderdelen niet
⁹⁶ In vergelijking met andere onderzochte gebouwcategorieën is dit percentage iets lager dan meer gemiddeld: van de raadhuisen is 32% van de geïnventariseerde gebouwen in de preselectie opgenomen, van de kerken in Noord-Brabant 33,8%.

Stedenbouwkundige- en ensemblewaarde

- Vanwege de bijzondere relatie van het sportcomplex met zijn directe omgeving, als natuurlijke overgangszone tussen de stedelijke bebouwing en het bosrijke IJzeren Mangebied
- Vanwege de bijzondere landschapsarchitectuur van het complex, waarin oorspronkelijke omgevingsaspecten als hoogteverschillen, beplanting en waterlopen grotendeels behouden zijn gebleven
- Vanwege de hoge ensemblewaarde van het complex op zich en de relatie met het aangrenzende Bisschoppelijk College

Gaafheid / herkenbaarheid

- Vanwege de grote mate van gaafheid van het oorspronkelijke ontwerp van de afzonderlijke onderdelen en het complex als geheel⁹⁷

Cultuurhistorische waarde

- Als voorbeeld van een naoorlogse sportaccommodatie waarin hygiëne, recreatie, architectuur, stedenbouw en kunst integraal worden benaderd

Architectuur- en kunsthistorische waarde

- Vanwege de hoogwaardige architectonische kwaliteiten van het complex
- Als vertegenwoordiging binnen het oeuvre van architect J. Koolhaas

AFBEELDING 4.3

OPENLUCHTZWEMBAD

DE PAPIERMOLLEN, GRONINGEN.

Naam	Openluchtwembad de Papiermolen (afbeelding 4.3)
Objectcode	SPOJ0005
Adres	Papiermolenlaan 22
Postcode, Plaats	9721 GR Groningen
Architect	J. Koolhaas
Bouwjaren	1949-1955
Huidige bestemming	In gebruik als zwembad

Stedenbouwkundige- en ensemblewaarde

- Vanwege de relatie met de wijk De Wijert Noord waarin de Papiermolen integraal is opgenomen
- Vanwege de hoge ensemblewaarde van de verschillende onderdelen van het zwembad

Gaafheid / herkenbaarheid

- Vanwege de grote mate van gaafheid van het oorspronkelijke ontwerp van het complex.

⁹⁷ Langeslag 2003, p. 6 en 22.

Naam	Sportpark de Vijfsluizen (afbeelding 4.4)
Objectcode	SPOM0002
Adres	Mr. L.A. Kesperweg 45
Postcode, Plaats	3135 BT Vlaardingen
Architect	J. van Riet
Bouwjaren	1950-1952
Huidige bestemming	Buiten gebruik sinds november 2004

Cultuurhistorische waarde

- Als voorbeeld van een naoorlogse sportaccommodatie waarin recreatie, architectuur, stedenbouw en kunst integraal worden benaderd
- Als vroeg voorbeeld van een sportvoorziening voor het personeel van een bedrijf (Shell)

Architectuur- en kunsthistorische waarde

- Vanwege de hoogwaardige architectonische kwaliteiten van het complex

AFBEELDING 4.4

SPORTPARK DE VIJFSLUIZEN,
VLAARDINGEN.

Stedenbouwkundige- en ensemblewaarde

- Vanwege de bijzondere landschapsarchitectuur van het complex
- Vanwege de hoge ensemblewaarde van het complex

Gaafheid / herkenbaarheid

- Vanwege de grote mate van gaafheid van het oorspronkelijke ontwerp van het complex.

AFBEELDING 4.5
AKRAGON, ROTTERDAM.

Naam	Akragon (afbeelding 4.5)
Objectcode	SPOM0004
Adres	Benthemstraat 10
Postcode, Plaats	3032 AA Rotterdam
Architect	H.A. Maaskant
Bouwjaren	1955 ontwerp, bouw 1970
Huidige bestemming	Deels sporttoren, deels leegstaand

Cultuurhistorische waarde

- Als voorbeeld van een naoorlogse sportaccommodatie waarin onderwijs, sport en cultuur integraal worden benaderd

Architectuur- en kunsthistorische waarde

- Vanwege de hoogwaardige architectonische kwaliteiten van het complex
- Als vertegenwoordiging binnen het oeuvre van architect H.A. Maaskant

Stedenbouwkundige- en ensemblewaarde

- Vanwege de bijzondere stedenbouwkundige inpassing van het gebouw in zijn omgeving.
- Vanwege het ensemble dat het Akragon vormt met het door Maaskant ontworpen Technikon

Gaafheid / herkenbaarheid

- Vanwege de hoge mate van herkenbaarheid van het gebouw

BIJLAGE 1 LITERATUUR	43
BIJLAGE 2 AFBEELDINGEN	46
BIJLAGE 3 SELECTIECRITERIA	47
BIJLAGE 4 OBJECTENLIJST EN PRESELECTIE	49
BIJLAGE 5 DE WEDEROPBOUW DATABANK	52

Bijlage 1 Literatuur

- Albers, J. *Openluchtbad De Papiermolen. Een moderne gelegenheid voor recreatie in Nederland na 1945*, Groningen 2004
- Amstel, D.J. van (red.), *Sportgebouwen. Ontwerp en inrichting*, Amsterdam 1967
- Boer, J.A. en Drenth, H., *Wenken en raadgevingen voor den bouw, aanleg en inrichting van gymnastieklokalen, sport- en speelterreinen*, Groningen 1941
- Bosma, K. en Wagenaar, C., *Een geruisloze doorbraak, de geschiedenis van de architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland*, Rotterdam 1995
- Buikema, M. 'Olympische Spelen', in: *Health*, juni 2004, p. 29-30
- Busche-Sievers, U. (red.), *Sporthallen und Sportanlagen für Schulen, Vereine und Betriebe*, München 1971
- Buuren, W. van, *In het spoor van de sport. Hoofdlijnen uit de Nederlandse sportgeschiedenis*, Haarlem, 2000
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch Zakboek CBS 1961 en 1976*, Zeist 1961 en Den Haag 1976
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *De sportaccommodatie in Nederland 1 september 1959, 1961 en 1963*, Zeist 1959, 1961 en 1963
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Sportaccommodatie 1 januari 1970*, Den Haag 1971
- Cramer, M., 'Aan de klokkenstoel herkent u de Finse Scholen', in: *FleHITE. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2001*, p. 109-129
- Derks M. en M. Budel, *Sportief en Katholiek. Geschiedenis van de sportbeweging in Nederland in de twintigste eeuw*, Nijmegen 1990
- Fabian, D., *Bäderbauten. Aquatic Buildings*, Düsseldorf 1978
- Fabian, D., *Moderne Schwimmstätten der Welt, in Fotografien und Bauplänen*, Bremen 1956
- Golluitar, G. (red.), *Spiel und Sport in der Stadtlandschaft. Erfahrungen und Beispiele für morgen*, München 1972
- Heer, W. de, *Sportbeleidsontwikkeling 1945-2000*, Haarlem 2000
- Hogan, P., *Playgrounds for free. The utilization of used and surplus materials in playground construction*, Massachusetts 1974
- Hoogewerf, K., *Lokale overheden en sportbeleid. Een studie naar veranderingen in gemeentelijk sportbeleid tussen 1945 en heden*, Dordrecht 1995
- International Union of local authorities, *Local authorities and sport*, Den Haag 1961
- Key, A.M., *Woonmogelijkheden en woonvormen. Wonen in de lage landen*, Amsterdam 1958
- Klerk, L. de, e.a., *Christendom Sport? De Lichamelijke opvoeding en de sport vanuit Reformatorische gezichtshoek beschouwd*, Den Haag 1955
- Kloos, W.B., 'Over de waarde van de tijd', in: *Mens en Maatschappij*, 1947, p. 35
- Konya, A. (red.), *Sport buildings. A briefing and design guide*, Londen 1986
- Korte, M. de, *Raadhuizen. Categorieaal onderzoek wederopbouw (1940-1965)*, Zeist 2004
- Kuipers, M., 'Sport-accommodaties van vorige generaties', in: *De Architect*, nr.53, 1993, p. 10-19
- Kupers, E. jr. (red.), 'Baas in eigen huis of ... maar huurder? Het probleem van

- het beheer der sportvelden', in: *Landelijk contact*, 2 (1954), p. 14
- Kupers, E. jr., 'Doel en betekenis van ons eigen orgaan', in: *Landelijk contact*, 1 (1953), p. 2
- Lachmayer, H. en Gargerle, C., 'Het bad als cultuurhistorisch figuur van beschaving. Hygiëne en lichaamscultuur in Wenen.', in: *De Architect*, thema-nummer 42, maart 1991
- Langeslag, R., *Behoud de Lichtenberg*, Weert 2003
- Meurer, R.J.Th., *Gezondheid en sport*, Amsterdam 1937
- Meyer-Buck, H., *Einrichtungen für Spiel und Sport mit Behinderten*, Berlijn 1981
- Miermans, C.G.M., *Overheid en sport*, Den Haag 1959
- Miermans, C.G.M., *Voetbal in Nederland. Een onderzoek naar de maatschappelijke en sportieve aspecten*, Assen 1955
- Nationaal Archief, *Inventaris van het archief van het Nederlands Olympisch Comité 1912-1993*, Den Haag 2000
- Nederhorst, G.M., *Sport en maatschappij (rapport van de Dr. Wiardi Beckman Stichting)*, Amsterdam 1956
- Nederlandse Christelijke Sport Unie, *Verslag van de nationale sport conferentie van de Nederlandse Christelijke Sport Unie, gehouden op zaterdag 17 oktober 1959 te Amsterdam, in gebouw 'Marcanti', Jan van Galenstraat*, Rotterdam 1959
- Nederlandse Sport Federatie, Afdeling Sportaccommodaties, *Technisch bulletin 4*, z.p. 1963
- Nijhof, P. en D. Scagliola, *Zweminrichtingen / Swimming Pools*, Zeist 1991
- NOC*NSF, *Handboek Sportaccommodaties, deel 1*, Nieuwegein, z.j.
- NSF, Afdelingen Sportaccommodaties en Publiciteit, *Technisch bulletin 4. Richtlijnen bouw kledaccommodaties*, Den Haag 1965
- Ortner, R., *Sportbauten. Anlage, bau, ausstattung*, München 1953
- Planjer, B. en Vries, J. de, *Het water in!*, Amsterdam 1948
- PLEK, Scholen. *Categoriaal onderzoek wederopbouw (1940-1965)*, Zeist 2002
- Pott, J. en Odijk, S., *Daar heb ik nog.....65 jaar Sportfondsenbad Rotterdam-Noord*, Rotterdam 2002
- Pouw, D., *50 jaar nationaal sportbeleid. Van vorming buiten schoolverband tot breedtesport*, Tilburg 1999
- Provoost, M. (red.), *Het stadion. De architectuur van massasport*, Rotterdam 2000
- Rippe, P.J., *Nieuwe banen in lichamelijke opvoeding en sport*, Amsterdam 1944
- Scharroo, P. en J. Wils, *Gebouwen en terreinen voor gymnastiek spel en sport*, Amsterdam 1925
- Spaander, P., *Zweminrichtingen. Hygiënische wenken voor bouw en exploitatie*, Amsterdam 1944
- Sportfondsen 40, J.A.C. Bierenbroodspot. Samengesteld ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum van de N.V. De Sportfondsen en van Mr. J.A.C. Bierenbroodspot*, z.p. 1963
- Steenmeijer, G. en Peet, C. van der (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995
- Stevens, Th. (red.), *Sportgeschiedenis in Nederland*, Amsterdam, 1998
- Stokvis, R., *Strijd over sport. Organisatorische en ideologische ontwikkelingen*, Deventer 1979
- Sudell, R., *Sports Buildings and Playing Fields*, Londen 1957
- Swijtink, A., *In de pas. Sport en lichamelijke opvoeding in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Haarlem, 1992
- Tilman, H., 'Van stadion tot sporthal. Tussen big business en individuele sportbeoefening', in: *De Architect*, september 1997, dossier 3
- Tummers, T., *Architectuur aan de zijlijn. Stadions en tribunes in Nederland*, Amsterdam 1993

- Vijftig jaar het stadion, 1912-1962. N.V. het Nederlands Sportpark "Olympisch Stadion, Amsterdam 1962*
- VNG, *De gemeente en het jeugdwerk. Overzicht van de verschillende vormen van het jeugdwerk en de mogelijkheden tot subsidiering daarvan door de gemeenten, Den Haag 1957*
- VNG, *De lichamelijke opvoeding en de sport, Den Haag 1953*
- VNG, *Hoe behandelen gemeenten de sport?, Den Haag 1982*
- VNG, *Rapport inzake de bouw, inrichting en exploitatie van sporthallen, Den Haag 1958*
- VNG, *Zweminrichtingen en badhuizen-enkele richtlijnen voor bouw en installatie, (blauwe reeks nr. 11), Amsterdam 1953*
- Vollebergh, C., *Er een sport van maken. Het ontstaan van de Nederlandse Sport Federatie 1946-1956. Een gevecht van de Nederlandse sportwereld met de overheid om de erkenning van sport als een belangrijk maatschappelijk verschijnsel, Nijmegen, 1991.*
- Vos, Ph., 'Mondialisering van de sport', op: www.histocasa.nl
- Vos, Ph., 'Pim Mulier', op: www.histocasa.nl
- Vos, Ph., 'Sport in Nederland tot 1920', op: www.histocasa.nl 'Centrale adviescommissie bad- en zweminrichtingen', in: *De Nederlandse Gemeente*, nr. 8, 1947, p. 96
- Wheeler, K., *Sport, Londen 1964*
- Wouters, P., *Gemeentelijk sportbeleid en de gevolgen van een economische crisis. Over accommodatiebeleid in de jaren tachtig, Venlo 1984*
- 'Zweminrichtingenwet', in: *De Nederlandse Gemeente*, nr. 11, 1947, p. 132
- Baksteen*
- Bouw*
- Bouwkundig Weekblad*
- De 8 en Opbouw*
- Forum*
- Katholiek Bouwblad*
- Polytechnisch Tijdschrift*
- Publieke Werken*
- Sportaccommodatie TM* (Uitgave van de afdeling Sportaccommodaties, Nederlandse Sport Federatie)
- Overige bronnen (geraadpleegd in de periode juli-november 2004):
- Elsevier databank overheid (VUGA-lijst)
- <http://home.hetnet.nl/~buizerd6/janijsbaan.htm>
- www.histocasa.nl
- www.amsterdamsebos.com
- <http://terra.bo.cnr.it.html>
- www.gemeentearchief.amsterdam.nl
- <http://home.hccnet.nl/th.bakker>
- www.lpp.nl/locaties-rotterdam-sparta.asp
- www.noc-nsf.nl

Uit onderstaande bouwvakbladen zijn alle artikelen geraadpleegd die sportaccommodaties bespreken en in de periode 1940-1965 zijn verschenen:

Bijlage 2 Afbeeldingen

Afbeeldingen: Marije de Korte / RDMZ, met uitzondering van:

Foto op titelblad: Dienst RO/EZ, gemeente Groningen (openluchtzwembad de Papiermolen)

- 2.1: www.amsterdamsebos.com
- 2.2: <http://terra.bo.cnr.it.html>
- 2.3: Gemeentearchief Amsterdam
- 2.4 en 2.5: Nijhof en Scagliola 1991
- 2.6: <http://home.hccnet.nl/th.bakker/Amsterdamseschool/intverb.html>
- 2.7, 2.8, 2.10 en 3.8: Tummers 1993
- 2.9: <http://www.lpp.nl/locaties-rotterdam-sparta.asp>
- 2.11: Foto L. Kusters 2004
- 3.1: PLEK 2002
- 3.2: Sudell 1957
- 3.3: Dienst RO/EZ, gemeente Groningen
- 3.4, 3.5 en 3.8: Van Amstel 1967
- 3.9: *De 8 en Opbouw* 1939

Figuur 3: VNG 1958

Bijlage 3 Selectiecriteria

CULTUURHISTORISCHE WAARDEN

- Belang van de sportaccommodatie als bijzondere uitdrukking van een culturele, sociaal-maatschappelijke en/of geestelijke ontwikkeling (in casu een uiting van de herwonnen welvaart, nieuwe vormen van recreatie, het optimistische geloof in een moderne, open en gezonde samenleving en de uitdrukking van het ideaal van een gezonde geest in een gezond lichaam)
- Belang van de sportaccommodatie als bijzondere uitdrukking van een beleidsmatige en/of bestuurlijke ontwikkeling (in casu beleidsregels die tot uiting komen in verschijningsvorm, bouwvolumen en materialen)
- Belang van de sportaccommodatie wegens innovatieve waarde of pionierskarakter als bijzondere uitdrukking van een technische en/of typologische ontwikkeling (in casu de ontwikkeling van nieuwe typen sportgebouwen, nieuwe constructiewijzen en de toepassing van bijzondere vormen van systeembouw en/of nieuwe bouwmaterialen).

ARCHITECTUUR- EN KUNSTHISTORISCHE WAARDEN

- Bijzonder belang van de sportaccommodatie voor de geschiedenis van de architectuur (in casu een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant en/of de bouwtechnische en typologische vernieuwing van de naoorlogse sportaccommodaties)
- Bijzonder belang van de sportaccommodatie voor het oeuvre van een architect (in casu een ontwerper bij wie een bepaalde sportaccommodatie een bijzondere plaats inneemt in zijn oeuvre, dan wel een ontwerper die zich in het bijzonder op de bouw van sportvoorzieningen heeft toegelegd)
- Belang van de sportaccommodatie wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp (zoals evenwichtige verhoudingen en composities in hoofdvorm en gevelbeeld, bijzondere vormgeving en het interieur van de gebouwde sportaccommodatie)
- Belang van de sportaccommodatie wegens de in, aan of bij de voorziening toegepaste monumentale kunst of bijzonder(e) kleur- en materiaalgebruik, zorgvuldige detaillering en/of constructiewijze
- Belang van de sportaccommodatie wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen) (in casu ruimtelijke en gebouwde verbindingen tussen buiten en binnen)

STEDENBOUWKUNDIGE EN ENSEMBLEWAARDEN

- Bijzondere betekenis van de sportaccommodatie als essentieel onderdeel van een groter geheel (buurt, wijk, dorp of landschap), dat cultuurhistorisch, architectuurhistorisch en/of stedenbouwkundig van nationaal belang is, of een historisch-ruimtelijke relatie met groenvoorzieningen, wegen en/of water heeft (in casu een sportaccommodatie met een belangrijk

stedenbouwkundig concept, en/of bijzondere landschappelijke inrichting of situering)

- Bijzondere betekenis van de sportaccommodatie voor het aanzien van een stad, dorp of wijk (in casu een beeldbepalend landmark of markant oriëntatiepunt, als onderdeel van een groter geheel)
- Bijzondere betekenis van de sportaccommodatie vanwege de relatie tot de overige bebouwing (de samenhangende onderdelen) binnen of bij het perceel (in casu de ensemble- of complexwaarde van de sportaccommodatie)

GAAFHEID / HERKENBAARHEID

- Belang van de sportaccommodatie wegens de architectonische gaafheid van ex- en/of interieur
- Belang van de sportaccommodatie wegens de gaafheid van de stedenbouwkundige setting of landschappelijke aanleg (in casu de herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en/of in relatie met de directe omgeving)

ZELDZAAMHEID

- Belang van de sportaccommodatie wegens cultuurhistorische, architectuurhistorische, stedenbouwkundige, bouwtechnische en/of typologische zeldzaamheid.

Bijlage 4 Objectenlijst en preselectie

De voorgeselecteerde sportaccommodaties (preselectie) zijn in deze lijst grijs gearceerd. N.B.: deze lijst heeft géén juridische status.

Naam	Plaats	Straat	Locatie
Sportpark	Aardenburg		
Sportcomplex De Sumpel	Almelo		
Sporthal	Amersfoort		In uitbreidingsplan 'de Koppel'
Sporthal	Amersfoort	Keerkring	
Tennishal	Amersfoort		
Natuurbad	Amstelveen		
Sportacademie	Amstelveen		Rand oude dorpskern
Sportveldencomplex	Amsterdam	Kruislaan / Middenweg	Watergraafsmeer
Sporthal	Amsterdam	Van Hogendorpstraat	
Flevopark	Amsterdam		
Jeugdcentrum	Amsterdam		Noord
Judoschool	Amsterdam		Slotermeer
Rijnhal	Arnhem		
Bio-vakantieoord	Arnhem	Wekeromseweg 4	
Nationaal Sportcentrum	Arnhem		Papendal
Overdekt zwembad	Assen		
De Timp	Assen		
Bosbad de Vuursche	Baarn	Bosbadlaan 4	Baarn
Sportcentrum	Breda	Claudius Prinsenlaan	
Sporthal	Breda		Chassee-terrein
Sportcentrum TH	Delft	Prof. Mekelweg	Wippolder
Sporthal	Den Helder		
Kunstijsbaan	Deventer		
Sportveldencomplex	Ede		Ten oosten van weg Ede-Apeldoorn
Sporthal	Eindhoven		
Sportgebouw TH	Eindhoven		

Naam	Plaats	Straat	Locatie
Gem. gymnastiek-gebouw	Emmen		
Zwembad	Emmen		Angelslo
Gemeentelijk zwembad	Enschede		
Sporthal	Franeker		
Sporthal	Geleen		Centrum, naast café de Hanenhof
IJstadion	Groningen		
Papiermolen	Groningen	Papiermolenlaan 22	Herewegwijk
Sportterrein Oosterpark	Groningen		
Martinihal	Groningen	Paterswoldseweg	
Tentoonstellings- en spor	Groningen	Zuiderlaan	
Sportcomplex Paddepoel	Groningen		Paddepoel
Noordersportpark	Haarlem		
Sportpark	Heerlen		
Varenbeuk	Heerlen		
De Ravijn	Hellendoorn		
Sportpark	Hengelo	Kuipersdijk	
Expohal	Hilversum		Gemeentelijk Sportpark
Bentinckspark	Hoogeveen		
Rodahal	Kerkrade	Diepenbrockstraat	
Openluchtwembad	Leerdam		Bij brug over de Linge
Sporthal	Nijmegen		
Openluchtbad	Nijmegen		Stadspark de Goffert
Sportpark	Odoorn		
Sporthal	Onstwedde		Uitbreidingsplan ter Maars
Sporthal	Oud-Beijerland		
Zwembad	Papendrecht		
Stadion Sparta	Rotterdam		Spangen
Sportcomplex	Rotterdam		Bij Waalhaven
Akragon	Rotterdam		
Ahoy'	Rotterdam	Zuidplein	
De Plompert	Rotterdam		
De Rozet	Rozenburg		

Naam	Plaats	Straat	Locatie
Openluchtbad	Schiedam		
Sporthal Margriet	Schiedam	Nieuwe Damlaan	
Groenoord	Schiedam		Tussen Schiedam en Kethel
Voetbaltribune	Stedum		
Zwembad-badhuis	's-Gravenhage	Tholensestraat	Duindorp
Zwembad Morgenstond	's-Gravenhage	Loevesteinlaan	Hoek Genemuidenstraat
Sporthal	's-Gravenhage	Steenwijklaan	Morgenstond
Brabantbad	's-Hertogenbosch		
Sportpark	Sleen		
Sporthal	Stein		
Sporthal voor studenten	Tilburg		
Sporthal	Tilburg	Goirleseweg	
Den Hommel	Utrecht	Kennedylaan 5	
Stadion Galgenwaard	Utrecht		
Krommerijn	Utrecht	Weg naar Rhijnauwen 3	
Schoolinstructiebad	Utrecht		Zuilen
Overdekt zwembad	Valkenswaard		
Beekhuizen	Velp		
Kleine heide	Venlo		Langs Kaldenkerkerweg
Sporthal	Venlo	Craneveldstraat	
Sportpark Vijfsluizen	Vlaardingen	Mr. L.A. Kesperweg 45	
Kolpabad	Vlaardingen		
Sportzaal	Vlijmen		
De Lichtenberg	Weert	Diesterbaan 1	Bij IJzerenmanweg
Sporthal en openluchtbad	Zaandam		
Sportcentrum KNVB	Zeist		Rijksweg Zeist-Woudenberg
Gymnastiekgebouw	Zuidhorn		
De Wezen- en	Zwolle		

Naam	Plaats	Straat	Locatie
Marslanden			

Bijlage 5 De Wederopbouw Databank

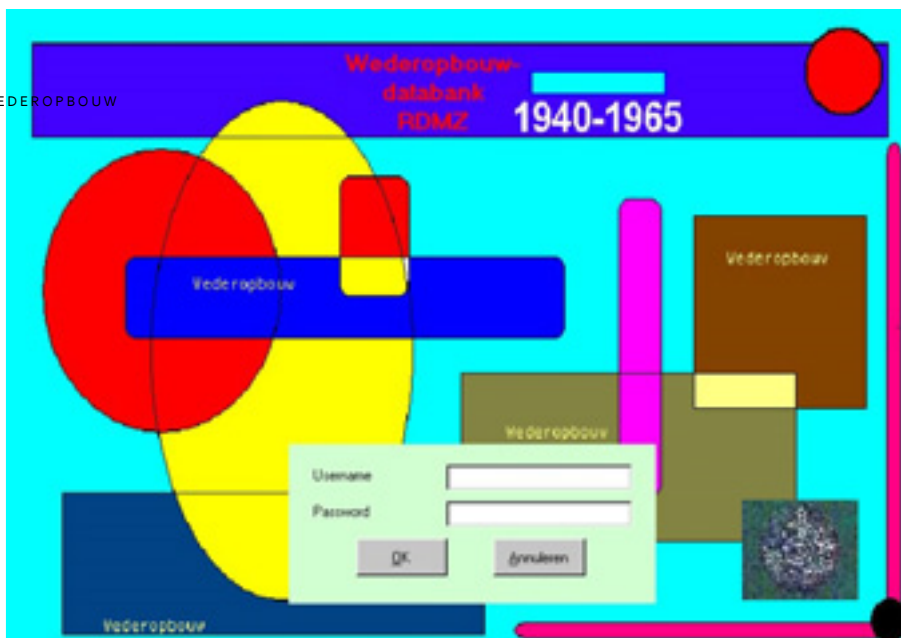
STRUCTUUR EN INHOUD DATABANK

Om de objectgegevens die uit de categoriale studies worden verkregen te ordenen, is de ‘Wederopbouw Databank RDMZ 1940-1965’ (WOP) ontwikkeld door de afdeling informatiemanagement van de RDMZ. Hierin worden alle onderzochte wederopbouwobjecten ingevoerd. De databank is tot stand gekomen op basis van het Programma van Eisen dat in 2001 door het Projectteam Wederopbouw is geformuleerd in het kader van de pilotprojecten voor scholen, kerken en raadhuisen.

De databank dient een tweeledig doel: ten eerste is het een hulpmiddel met zoekfuncties voor het categoriaal onderzoek naar diverse objecten, ten tweede vormt het een toekomstige informatiebron voor medewerkers van de RDMZ en externe gebruikers.

In de databank (afbeelding A) zijn zowel feitelijke gegevens opgenomen (naam, adres, gebouwcategorie, architecten, bronvermelding, etc.) als analytische gegevens (bouwstijlen, bouwtypen, preselectie). Ieder object in de databank heeft een unieke objectcode. De gegevens van het object zijn vastgelegd in acht tabbladen.

AFBEELDING A
STARTSCHEM WEDEROPBOUW
DATABANK

Om een selectie van objecten uit de databank te maken, kan gebruik worden gemaakt van de zoekfunctie van de databank (met name de optie ‘gecombineerd zoeken’). Omdat digitaal beeldmateriaal nog grotendeels ontbreekt vanwege het uitstellen van het veldwerk tot na 2004, kan de databank niet

het arbeidsintensieve handwerk van het selecteren op basis van de niet-gedigitaliseerde bronnen vervangen.

De databank is, in de inventarisatiefase van het Project Wederopbouw, bedoeld als een dynamisch instrument. Gegevens die uit een eerste literatuuronderzoek niet naar boven kwamen, zijn later aangevuld. De ervaringen die de interne en externe onderzoekers in de categoriale pilotstudies - naar scholen, raadhuisen en kerken - met het gebruik van de databank hebben opgedaan, zijn samengebracht, besproken en doorgekoppeld naar de afdeling Informatiemanagement van de RDMZ, die deze hebben verwerkt.

In de navolgende paragrafen zal de 'Bewerken Objecten'-modus nader worden beschreven: deze is in het inventariserende stadium van het onderzoek de belangrijkste functie van de WOP databank. Zie ook de *Gebruikershandleiding Wederopbouw Databank* (M. de Korte, Zeist 2003).

AFBEELDING B

TABBLAD 'OBJECTEN'

TABBLAD 'OBJECT' Op het tabblad 'Object' worden de unieke objectcode⁹⁸, de naam van de sportaccommodatie, de adresgegevens, de bouw-categorie en de huidige functie van het object vermeld (afbeelding B). Het veld 'opmerkingen' is hier alleen bedoeld voor zeer

essentiële identificatiegegevens, zoals een tweede naam van het gebouw, een verwijzing naar een duidelijk verwant object of een belangrijke straatnaamwijziging. Het veld 'onderdeel van een complex' dient te worden ingevuld wanneer het gebouw deel uitmaakt van een groter geheel, bijvoorbeeld een omvangrijk sportcomplex.

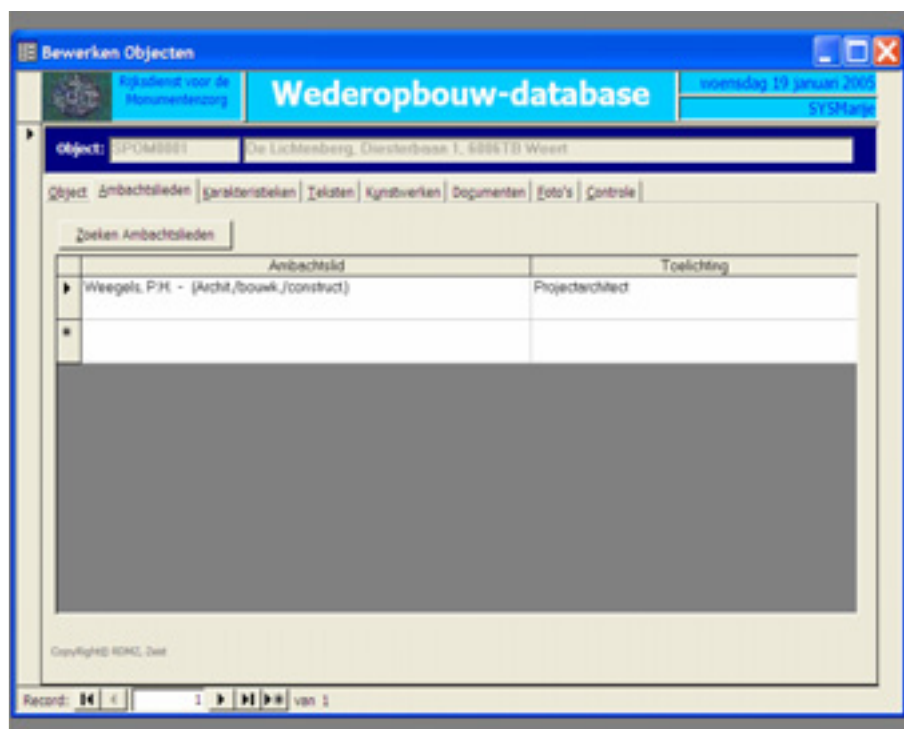
⁹⁸ Een objectcode bestaat uit de eerste drie letters van de bouw-categorie (in dit geval de sportaccommodaties), gevolgd door de eerste letter van de voornaam van de persoon die het record heeft aangemaakt, en daarachter een serie van vier getallen (waarbij gebruik wordt gemaakt van voorloophullenvullingen). Een voorbeeld van een volledige objectcode voor een sportaccommodatie kan dus zijn: 'SPOM0033'.

De velden in het kader 'locatie' bevatten de huidige adresgegevens van het object. Wanneer de verrekijkerbutton wordt aangeklikt, opent zich een nieuw scherm waarin de plaatsnaam van het object kan worden aangegeven. Bij het selecteren van de plaatsnaam worden automatisch ook de juiste provincie- en gemeentenaam in de betreffende velden geladen.⁹⁹ Wanneer er verscheidene adressen bij een object horen, kan een tweede (of derde) adres in het veld 'locatie' worden opgenomen, echter met de toevoeging van het teken ~ (dus bijvoorbeeld '~Dorpsstraat 4') om zoekacties in een later stadium te vergemakkelijken.

Bij het invoeren van de basisgegevens doet zich regelmatig het probleem voor dat het adres of de locatie in de bronnen niet, of ten dele, vermeld wordt. Daarnaast is in veel gevallen onbekend wat de huidige functie van het gebouw is, en of het nog geheel of ten dele bestaat. Het ter plaatse lokaliseren van objecten kan lastig zijn, wanneer gegevens gedateerd of onvolledig zijn. Voor het aanvullen van dit soort basale gegevens is voor bepaalde te onderzoeken categorieën (waaronder ook de sportaccommodaties) het internet een goede bron.

AFBEELDING C

TABBLAD 'AMBACHTSLIEDEN'

⁹⁹ In dit veld hangt de VUGA- lijst lijst (de Elsevier Databank Overheid) die ieder jaar wordt vernieuwd. Deze bevat alle geactualiseerde gemeentelijke gegevens.

TABBLAD 'AMBACHTSLIEDEN'

Op dit tabblad worden de betrokken ambachtslieden vastgelegd (afbeelding C). De lijst van ambachtslieden is gebaseerd op de tabel uit de Objecten Databank van de RDMZ (ODB) waarin alle rijksmonumenten digitaal zijn opgeslagen. Hoewel het mogelijk is om hier ook namen van aannemers, constructeurs en opdrachtgevers in te voeren, is ervoor gekozen slechts de projectarchitect, de naam van een eventueel architectenbureau en/of de interieurarchitect vast te leggen. Deze beslissing is genomen op basis van de afweging welke waarde dergelijke gegevens aan het onderzoek toevoegen tegenover de hoeveelheid tijd die het kost om een nieuwe naam in te voeren door de tabel te muteren.

Bij het vastleggen van de naam van een ambachtsslid moet eerst worden gekeken of deze reeds in de tabel (waarin momenteel bijna 7.000 records zijn opgeslagen) voorkomt.¹⁰⁰

AFBEELDING D

TABBLAD 'KARAKTERISTIEKEN'

¹⁰⁰ Probleem hierbij is dat een bepaalde naam veelal verscheidene keren in de lijst genoemd wordt (met en zonder al dan niet volledige initialen, als individu, als bureau, als een ander soort ambachtsslid en daarnaast geregeld nog op verschillende schrijfwijzen – zo staat architect Dudok in totaal 9 keer in de tabel). Ook doet het probleem zich voor dat de benaming van een en dezelfde persoon in verschillende publicaties afwijkt (soms wordt het architectenbureau genoemd, en soms één van de architecten): Het ontbreken van een eenduidige lijst van ambachtsslieden maakt het lastig om een overzicht te maken van alle sportaccommodaties van één architect of architectenbureau. Om deze kwestie op te lossen zal de tabel met ambachtsslieden moeten worden opgeschoond. Aangezien er in deze fase van het onderzoek door zowel de interne als de externe onderzoekers van het Projectteam Wederopbouw nog zeer regelmatig namen worden toegevoegd, is besloten deze (zeer tijdrovende) klus uit te stellen tot na de inventarisatiefase van het project.

TABBLAD 'KARAKTERISTIEKEN'

Het tabblad 'Karakteristieken' is een vrij complex blad dat voornamelijk analytische gegevens bevat: de bouwstijl, het bouwtype (hoofdcategorie, subcategorie en bouwtype) en de bouwperiode(n) (afbeelding D).

Bouwstijlen

Voor wat betreft de toekenning van stijlbenamingen (het eerste onderdeel op dit tabblad) is gepoogd hoofdzakelijk een indeling te maken in vier termen, te weten: 'traditionalisme', 'shake-hands', 'naoorlogs modernisme' en 'n.v.t.'. Aangezien de architectuur uit de wederopbouwperiode zich niet altijd even duidelijk in bouwstijlen laat indelen, moet hieraan in deze fase niet teveel waarde gehecht worden. Meer dient dit onderdeel als een toelichting op de toegepaste 'vormgeving' te worden gezien, waar digitale foto's in de databank (nog) ontbreken. Bij niet te beoordelen gevallen is ervoor gekozen om de term 'n.v.t.' in te voeren. In het toelichtingveld van de stijlen zijn opmerkingen ten aanzien van de constructiewijze en andere technische kenmerken geplaatst.

Bouwtypen

Een indeling op bouwtypen kan op verschillende niveaus worden gemaakt. Voor de categorie scholen moet dan bijvoorbeeld worden gedacht aan een typologisch onderscheid in gangscholen of halscholen en in het geval van de kerken kan worden ingedeeld op bijvoorbeeld zaalkerken en basilieken.

Bouwperiodes

Onder het laatste deel van dit tabblad wordt vastgelegd van en tot welk jaar een bepaalde bouwactiviteit (ontwerp, oorspronkelijk bouwjaar, verbouw, restauratie en/of sloop) heeft plaatsgevonden, indien bekend. In het toelichtingveld wordt opgenomen wat wanneer tot stand is gekomen. In die gevallen waar het oorspronkelijke bouwjaar van een object niet staat vermeld in het tijdschrift is de jaargang van het tijdschrift als bouwjaar (zowel van als tot) gehanteerd met de toevoeging 'circa', omdat dit in ieder geval een indicatie geeft van de bouwperiode.

TABBLAD 'TEKSTEN'

Op het tabblad 'Teksten' kunnen in de kolom 'Soort tekst' verschillende velden worden geopend (afbeelding E). Wanneer een bepaalde soort tekst wordt aangemaakt, moet het veld 'Actualiteitsdatum' worden aangeklikt om de dag vast te leggen waarop dit veld is geopend.

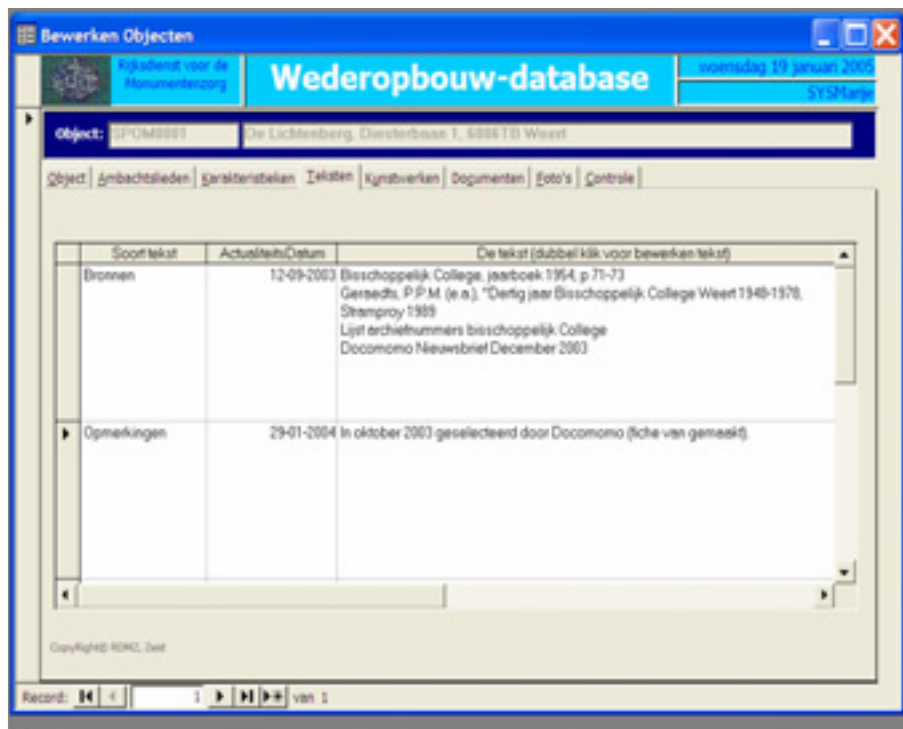
Per veld kunnen bepaalde gegevens ingevoerd worden.

Bronnen

Hier worden literatuurverwijzingen ingevoerd (volgens de standaard notitiemethode van artikelen en boeken), met daarbij per titel aangegeven of er situatieschetsen, foto's, plattegronden, aanzichten of doorsneden bij de tekst gevoegd zijn.

Planologisch

Hier worden de stedenbouwkundige ligging van het object, de eventueel relevante aanleg van de groenstructuur en andere planologische bijzonderheden geregistreerd.

AFBEELDING E

TABBLAD 'TEKSTEN'

Exterieur

Hier kan achtereenvolgens het materiaalgebruik, de kleur, de constructie, de vorm van het grondplan en de gevelstructuur van het betreffende object worden vastgelegd.

Interieur

In dit veld worden de structuur en ligging van de ruimten t.o.v. elkaar, de inrichting van de meest waardevolle ruimten en eventuele bijzonderheden (onroerende zaken, decoratieve afwerking) opgenomen.

Opmerkingen

In dit veld kan worden aangegeven welke selectiecriteria evident van toepassing zijn op het betreffende object. Ook wordt hier ingevoerd wanneer, met wie en waarover is gesproken, gecorrespondeerd of anderszins contact heeft plaatsgevonden m.b.t. het object. Daarnaast wordt hier vastgelegd of er eventueel een foto-opdracht is uitgeschreven (met datum, opdracht nummer en naam van opdrachtgever).

Gaafheid

Hier worden (indien bekend) de gegevens omtrent verbouw, wijzigingen en sloop ingevoerd.

Bouwkundige staat

Aangezien veldwerk pas in een later stadium plaats zal vinden, kan dit veld nog niet altijd worden ingevuld. Wanneer een object wel is bezocht, kan worden volstaan met een korte notitie (visueel goed / matig / slecht, eventueel met een kleine toelichting).

Redengevend

Dit veld wordt in deze fase van het onderzoek nog niet ingevoerd, aangezien een redengevende omschrijving pas wordt opgesteld wanneer sprake is van (voorlopige) selectie tot rijksmonument.

Bijzonderheden

Hier kunnen eventueel gegevens worden vastgelegd die niet in bovenstaande velden kunnen worden ondergebracht.

AFBEELDING F
TABBLAD 'KUNSTWERKEN'

The screenshot shows a software window titled 'WOP - Wederopbouw database RDMZ'. The main window is titled 'Bewerken Objecten' and contains a sub-window 'Wederopbouw-database' with the date 'dinsdag 8 november 2005' and 'SYSParq'. The object being viewed is '02-CM0001' at 'Van Lichtenberg, Lichtenbergweg 1, 6008 JG Weert'. Below this, there are tabs for 'Object', 'Ambachtslieden', 'Karakteristiek', 'Lijsten', 'Kunstwerken', 'Documenten', 'Foto's', and 'Controle'. The 'Kunstwerken' tab is active, showing a table with the following data:

Zoeken Kunstenaar		
Kunstwerk	Kunstenaar	Opmerking
Mozziek	Morfens, H. - (Kunstenaar)	Abstracte patronen, extensie Manakapal.

At the bottom of the window, it says 'Record: 1 van 1 (gefilterd)'.

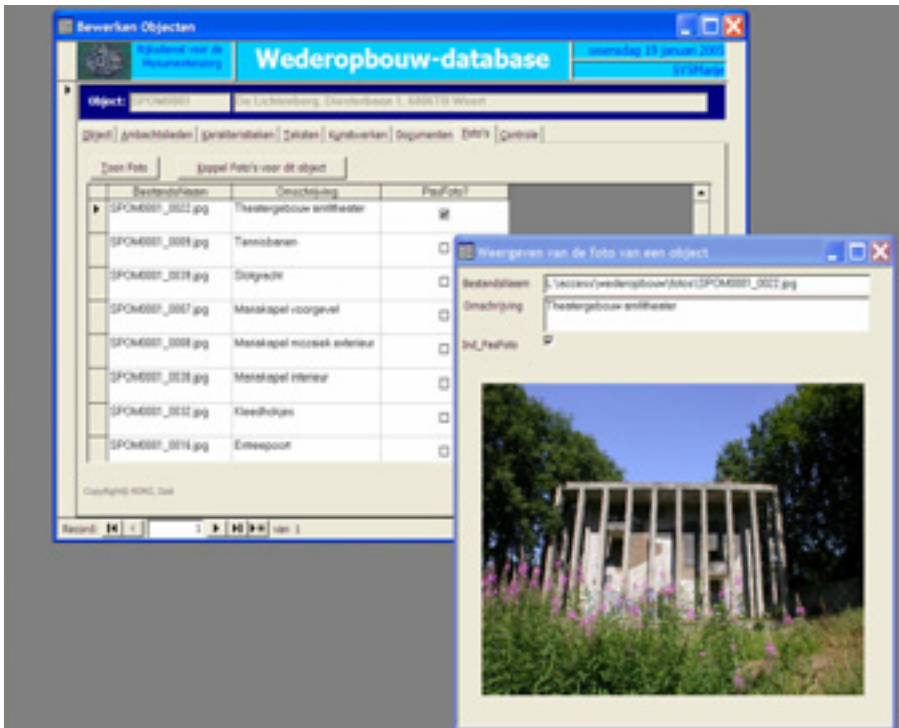
TABBLAD 'KUNSTWERKEN'

Op het tabblad 'Kunstwerken' zijn in een vaste tabel verschillende soorten voor de wederopbouwperiode specifieke kunstwerken genoemd zoals glas-in-beton en sgraffito, die onderdeel zijn van het oorspronkelijke ontwerp van het gebouw (afbeelding F). Onder 'kunstenaar' wordt de naam van de maker ingevoerd (ook hiervoor bestaat een vaste tabel waaraan namen kunnen worden toegevoegd, zie onder tabblad 'Ambachtslieden'). In de laatste kolom (opmerking) wordt globaal - indien bekend - de voorstelling (naam), het materiaalgebruik, de plaats van het kunstwerk ten opzichte van het gebouw en eventuele andere opmerkingen vastgelegd.

Bij het invoeren van kunstenaars is op kleinere schaal sprake van dezelfde problematiek als bij het tabblad 'ambachtslieden'.

TABBLAD 'DOCUMENTEN'

Op dit tabblad kunnen digitale tekstuele bestanden aan een object gekoppeld worden. Per gebruiker is een vaste directory aangemaakt, waarin deze bestanden kunnen worden opgeslagen. Wanneer op het tabblad 'Documenten' een bestand wordt geselecteerd en op de button 'Toon Document' wordt geklikt, opent het bestand in het bijbehorende programma.

AFBEELDING G

TABBLAD 'FOTO'S'

TABBLAD 'FOTO'S'

Op het tabblad 'Foto's' kunnen afbeeldingen aan het record gekoppeld worden (afbeelding G). Met het vakje 'pasfoto' wordt aangegeven welke foto het meest karakteristiek het object weergeeft. Het programma 'Her-nummer Foto's' in het menu 'Bestand' kan grotere groepen afbeeldingen gelijktijdig omnummeren: de afbeeldingen in de databank krijgen zo als naam de code van het object waaraan deze gekoppeld zijn, gevolgd door underscore (_) en een serie van vier cijfers, die het bestand uniek maken.

TABBLAD 'CONTROLE'

Het tabblad 'Controle' geeft automatisch aan welke velden van het record nog niet (afdoende) zijn ingevoerd.

Colofon

Auteur Marije de Korte
Uitgave Rijksdienst voor
de Monumentenzorg,
Zeist 2005
Basisontwerp B@seline,
Utrecht